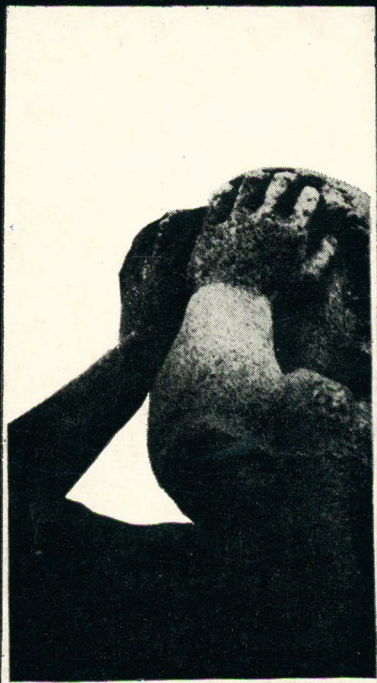

ГАННА КРАСНАПЁРКА

**ПІСЬМЫ
МАЕЙ
ПАМ'ЯЦІ**

ГАННА КРАСНАПЁРКА

ПІСЬМЫ МАЁЙ ПАМЯЦІ

Непрыдуманая апавесць

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1984

Бел 2
К 78

Рэцэнзенты
ЯЎГЕН ЛЕЦКА, ГАННА КУПРЭВА

К 4702120200—056 19—84
М 302(05) — 84

© Выдавецтва «Мастацкая
літаратура», 1984.

УСТУП

Я доўга чужалася цябе, мая Памяць!
Больш за сорок гадоў. Але ты перамаг-
ла. Прымусіла ўваскрасіць мінулае. А за
маю часовую здраду адпомсціла: не ўсё
з мінулага захавала. Таму я і вымуша-
на ў сваім расказе змяніць некаторыя
імёны, прозвішчы.

...У гэтай кнізе — перажытае ў мін-
скім гета. Скарыстаны запісы былых
вязняў гета, маіх знаёмых, урача Бер-
ты Майсееўны Брук і яе семнаццаціга-
довай дачкі Лялі, якія потым сталі пар-
тызанамі.

Выцвілі колеры паперы, чарніла,
алоўкаў. Але па-ранейшаму кравато-
чыць, баліць кожны радок гэтых запі-
саў. Няхай жа яны зліюцца з маімі ўс-
памінамі.

НЕ ПАСПЕЎШЫ ЭВАКУІРАВАЦЦА

1 ліпеня 1941 года мы вяртаемся ў Мінск. Ён знявечаны, спалены, зруйнаваны.

Мы блукаем па горадзе. Шукаем знаёмых. Шукаем харч. Здабылі патаку. Людзі бяруць яе на «Камунарцы». Пакуль немцы не агледзеліся, ведрамі носяць салодкі харч.

У нас няма вядра. Мы з Інай нясём у слоіках. Рады, што будзе чым падмацаваць бабулю. Дзе цяпер мама? Два тыдні назад яна паехала ў камандзіроўку. Дзе ваюе тата? Дзе будзем сёння начаваць?

Зноў хадзілі на сваё папялішча. Не магу выкінуць ключ ад кватэры, які ўжо ніколі не спатрэбіцца. У вушах гучаць словы таты:

— Вось вам, дачушкі, ключ ад кватэры, а я — на фронт.

— Што, ужо ёсць павестка з ваенкамата?

— Не, няма, але трэба ісці...

Пацалаваў нас на развітанне і пайшоў...

Потым пачалося тое, што і ўспамінаць жудасна. Бамбёжкі, пажары, заваленае газасховішча, з якога бабулі, Іначцы і мне цудам удалося выбрацца. З палаючага горада на Магілёўскую шашу

нас вывеў сусед, работнік беларускага радыёкамітэта.

— Ідзіце на ўсход, — параіў ён на развітанне, — а я — з чырвонаармейцамі.

Мы ў калоне бежанцаў — галодныя, беспрытульныя. Бабуля ісці не можа, слабое сэрца. Мы з Інай вядзём, дапамагаем ёй, немагушчай. Бежанцы расцягнуліся, брыдуць па шашы. Збітыя ногі, заплаканыя вочы, енк дзяцей.

І гэтыя бясконцыя бамбёжкі. Кулямётныя чэргі з самалётаў.

Дабрылі да Дукоры. Бабуля больш не можа ісці. Зняможаныя, падаем на сена. Не паспяваем аддыхацца, як зноў бомбы! Ніякага паратунку.

Пасля чуюцца рокат матацыклаў, крыкі, чужая мова.

Нямецкія матацыклісты ў Дукоры. Няўжо заняты Мінск?!

Нас выганяюць з гумна, выводзяць на вуліцу. Там ужо натоўп бежанцаў, тых, што ўцалелі ад бамбёжкі. Прыводзяць да магазіна. Немцы выносяць розныя рэчы, трасуць імі перад намі, соваюць сілком у руку. Мы разумеем, для чаго гэта робіцца — ідзе кіназдымка.

Пасля пачынаюць хапаць людзей.

— Камуністэн! Юдэн!

...Крывавая зямля Дукоры...

...Страшны, цяжкі шлях назад, у Мінск. Што нас чакае? Ведаем ужо, што дом наш спалены. Толькі ключ у руках. А тое, што мы «юдэн», абвернецца для нас праклёнам.

Думаем пра маму. Можа, яна вярнулася з Ваўкавыска. Можа, ужо шукае нас?

...І вось мы ў Мінску. Няма ні мамы, ні таты. Я ў адказе за бабулю, за сястрычку.

Шукаем прытулку.

ЗА НЕПАДПАРАДКАВАННЕ — СМЕРЦЬ

На жаль, гэта не чуткі. У Драздах, што пад Мінскам, немцы стварылі канцэнтрацыйны лагер. Там знаходзяцца ваеннапалонныя, а таксама цывільныя, якіх схапілі ў горадзе. Шукаюць сярод іх камандзіраў, камісараў Чырвонай Арміі, камуністаў, яўрэяў. Іх чакае расстрэл.

Усюды аб'явы: мужчыны ва ўзросце ад 15 да 45 гадоў павінны зарэгістравацца ў камендатуры. За непадпарадкаванне — смерць.

Па вуліцах гоняць калоны ваеннапалонных. Тых, хто не можа рухацца, забіваюць.

Нядаўна мы з Інай бачылі такое. Па Савецкай, ля Вялікага сквера вялі калону ваеннапалонных. І раптам адзін з іх, малады, высокі, з забінтаванай галавой, заспяваў: «Тучи над городом встали, в воздухе пахнет грозой». Песню падхапілі. Загучала знаёмая мелодыя.

Што тут пачалося! Страляніна, крыкі! Забітыя на бруку. Безліч забітых!

За непадпарадкаванне — смерць!

ПОШАСЦЬ

Яшчэ з нядаўняга даваеннага часу ўспамінаю выраз «карычневая чума». У Германіі фашысцкія малойчыкі носяць карычневыя кашулі. Тут жа яны ў шэра-зялёна-чорным. Асабліва мы баімся тых, хто ў цёмна-шэра-зялёнай форме з чорным каўнерам, на якім у серабрыстым чатырохкутніку дзве, як зігзаг маланкі, літары — «SS». У іх серабрыстыя плеченыя пагоны. На рукаве — арол. Рамень са спражкай, на якой надпіс: «Гот міт

унс»¹. Гэта эсэсаўцы. Парадная форма ў іх уся чорная, каўнер і манжэта з серабрыстай акантоўкай.

Жудасна глядзець на іх эмблему — чэрап і косці.

Палявая жандармерыя — у светла-шэра-зялёнай форме. На грудзях у іх ланцуг з бляхай, форма якой нагадвае паўмесяц.

Напэўна, тут ходзяць салдаты і афіцэры і іншых радоў войска. Мы не разбіраемся ў гэтым. Адно адчуваем: форма — ненавісная, агідная. Шэра-зялёна-чорная пошасць.

ЗАГАД АБ СТВАРЭННІ ГЕТА

Голад наталяем семкамі. Усе ў горадзе лузгаюць іх. Людзі недзе знайшлі семкі ў складзе і кінуліся туды. Тата Драздова, мая знаёмая з Замкавай вуліцы, падзялілася з намі. Па-ранейшаму ходзім па горадзе ў пошуках начлегу.

Начуем у руінах. Мыемся ў Свіслачы. Ад бруду і нуды завяліся вошы. Баімся іх гэтак жа, як і голаду.

Хутка забароняць хадзіць па горадзе. Кажуць, што яўрэяў пераселяць у асобны раён...

Ля Юбілейнай плошчы спыняемся каля старой афішы. Дамы тут не спалены і афішы цэлыя. У адной з іх паведамлялася, што ў беларускім тэатры спектакль «Апошнія». Рэжысёр — Міхаіл Зораў.

У гэты тэатр я са сваёй сяброўкай Нілай Кунцэвіч хадзіла амаль кожную нядзелю. Яе стрыечны брат быў там мастаком-дэкаратарам. Чорнава-

¹ З намі бог.

лосы, з выразным тварам, ён быў падобны на артыста. Лёгкая хада, цвёрды барытон, уважлівыя вочы. Дзе ён цяпер? Напэўна, як і наш тата, пайшоў на фронт...

А ў Нілы твар быў рэдкай свежасці і такія ж мяккія, як у брата, вочы. Дзе Ніла? А рэжысёр Зораў? Дзе ён? Цікава, ён яўрэй ці славянін? Да вайны ніхто з нас не думаў пра гэта. Жылі сабе людзі побач дружна, прыгожа.

Побач з афішай аб'ява. І сэнс яе страшны, і словы ў ёй нечалавечыя. Іна цягне мяне за руку ісці далей. Але я, прыкаваная да афішы, услых чытаю пра тое, што грамадзяне яўрэйскага паходжання павінны зарэгістравацца ў «юдэнараце» і жыць у спецыяльна вылучаным для іх раёне, у гета.

Загад вялікі. Кожны пункт яго жахлівы.

«Жыды», «гета» — словы пякучыя, выклікаюць боль і крыўду, як аплявуха.

— А што такое жыды? — пытаецца ў мяне Іна.

Слёзы засцілаюць вочы, душыць крыўда:

— Гэта злое, агіднае слова. Тых, хто абзывае ім людзей, аддаюць пад суд і штрафуюць.

— І немцаў аддадуць пад суд? — пытаецца сястрычка.

— Аддадуць абавязкова.

...Побач на доме зноў бачым аб'яву: «Жыды і камуністы павінны...»

СЯСТРА

Як у нас хапае сілы цягаць ногі — не ведаю. Пакідаем бабулю ў пэўным месцы, у руінах, і зноў ходзім па горадзе. Шукаем маму, шукаем ежу. Блукаем у раёне Падгорнага завулка, дзе жылі да

вайны, ходзім па Савецкай, каля Вялікага сквера.

Вунь немец кінуў сабаку хлеб. Той не стаў есці. Схапіць не паспелі. Нейкая дзяўчынка справілася хутчэй за нас.

Здалёк бачым процьму людзей, якіх гоняць па Савецкай. Зноў ваеннапалонныя... Калоны наблізіліся да нас. І тут адна дзяўчына кідаецца да немца, які ахоўвае калону.

— Лібэр гэр,— паказвае яна на палоннага.— Дас іст майн брудэр...¹ — Совае паперу, пэўна, нейкі дакумент.

Дзіўна, але немец выштурхоўвае палоннага з калоны. Дзяўчына цягне яго ў руіны былога кіна-тэатра «Чырвоная Зорка».

— Вось дык дзяўчына! — гаворыць стары чалавек, што стаіць побач.— Малайчына. Не першы раз ратуе людзей.

ПРЫХОД МАМЫ

Гэта цуд! Мама прыйшла. Ubачыла нас на вуліцы каля колішняга дома. Яна ішла з Ваўкавыска з параненай нагой! Неверагодна!.. Якая яна ў нас валявая і мужная! І адразу стала лягчэй на душы.

Мы расказваем маме пра тое, як тата пайшоў на фронт, як сусед вывеў мяне, Іну і бабулю на Магілёўскую шашу, як у Дукоры нас дагналі немцы, расказваем усё, што давялося перажыць.

Мама прапануе пайсці на Замкавую вуліцу да яе земляка, дзядзькі Іосіфа Сімановіча. Мы кажам, што ўжо былі ў яго. Сям'я Сімановічаў, напэўна, эвакуіравалася, але кватэра ўцалела. Мо-

¹ Шаноўны пан, гэта мой брат...

жа, мы сапраўды знойдзем там прытулак? Калі не ў яго кватэры, дык, можа, у іншай?

...Замкавая вуліца ўваходзіць у тэрыторыю гэта...

РАЗВІТАННЕ З ТАТАЙ

Жыхары не яўрэйскай нацыянальнасці, якія пражываюць у межах будучага гэта, павінны перабрацца ў другую частку горада. Мая сяброўка Тата — Танечка Драздова, якая жыве на Замкавай, пераязджае кудысьці на Грушаўку. Іх сям'я не паспела эвакуіравацца.

Мы сядзім на прыступках высокай каменнай лесвіцы. Вось-вось Тата паедзе адсюль. Ці даведзецца нам сустрэцца?

Бялявыя, прамыя валасы абрамляюць круглы сумны твар дзяўчынкі. Вузкія шэрыя вочы сталі зусім як шчылінкі. Яна з нянавісцю расказвае пра знаёмага хлопца, які пайшоў у паслугачы да немцаў.

Мы ўспамінаем нашых агульных знаёмых.

А потым я расказваю пра таго ваеннапалоннага, які спяваў «Тучи над городом встали».

— Я буду приходзіць сюды, — кажа Тата. — Толькі бацька сказаў, што мы ў горадзе не затрымаемся, паедзем куды-небудзь у вёску.

Гэта наша развітанне. Тата аглядае родныя мясціны, дзе ўсё дарагое з маленства. Цяпер яна вымушана пакінуць гэта. Што чакае яе сям'ю на новым месцы?

ЖОЎТЫЯ ЛАТКІ

Выйшаў новы загад. Яўрэй павінны насіць латкі жоўтага колеру. Указваецца іх памер, месца, дзе яны павінны быць прышыты. Адна латка на грудзях, другая на спіне. За непадпарадкаванне загаду — смяротная кара.

Так што нам цяпер належыць хадзіць з жоўтым кляймо.

* * *

Ужо ёсць загад, што старшынёй юдэнрата — яўрэйскага камітэта ў гэта — прызначаецца Ілья Мушкін.

* * *

Кантрыбуцыя — для мяне гэта слова з падручнікаў па гісторыі. І вось яна, кантрыбуцыя наяве. Усе яўрэй павінны здаць золата, срэбра, каштоўнасці, каб сплаціць кантрыбуцыю.

У нас нічога гэтага няма. Адзінае багацце — ключ ад даваеннай кватэры. Я не выкідаю яго, ён нагадвае аб нядаўнім даваенным жыцці.

СУСТРЭЧА З АСЯЙ

Па загаду немцаў усе працаздольныя яўрэй збіраюцца ля юдэнрата. Там камплектуюцца калоны, якія накіроўваюцца на работу ў горад, за межы гэта.

Мы з мамай прыйшлі туды. Там сустрэлі Асечку Верабейчык з яе мамай. Ася — мая школьная сяброўка. Дамовіліся трымацца разам, папрасіліся ў адну калону, каб не разлучацца.

Тут ужо ёсць нашы дзяўчынкі: калісьці вельмі вясёлая Валя Глазава, прыгажуня Софа Сагальчык, разумніца Беба Цвайг.

Тое, што мы з Асяй сустрэліся, вельмі важна для нас.

СТАРАЯ ТЭМА

Мы жывём на Замкавай у доме старой Тэмы. У гэта на чалавека адведзены два метры. Ды ці ёсць яны, тыя два метры на кожнага? Старая Тэма высачэзная, высахлая, нібы мумія. Твар яе пасечаны глыбокімі зморшчынамі.

Яна жыве нейкім сваім жыццём, па сваіх законах. У хвіліну адчаю Тэма сядзіць прамая, нерухома, утаропіўшыся ў адну кропку замутнелымі старэчымі вачыма.

Магчыма, у гэты момант яна моліцца. Мы разумеем: калі Тэма моліцца, то за сваіх унукаў, якія пайшлі на фронт, за Чырвоную Армію. Каб яна хутчэй вярнулася, знішчыла гэтых нелюдзяў.

На Тэме заўсёды чорная доўгая спадніца і такога ж колеру мужчынскі лапсардак.

Калі мы пасяліліся ў яе маленькім двухпакаёвым доме, Тэма дала нам два матрацы і тое-сёе з бялізны. Гэта незвычайная раскоша. Жыве Тэма ў адным пакоі з намі. Спіць на старой канапе.

У другім пакоі — сям'я Голандаў. Маладыя жанчыны Дзіна і Эра і іх маці.

У гэтым пакоі стаіць шафа. Яна заўсёды зачынена. У ёй рэчы Тэміных унукаў. Старая верыць, што яны абавязкова хутка вернуцца.

— Вось тады і апрануцца, — гаворыць яна.

Тэма багатая! Да вайны я была пераканана, што ў нас няма багатых людзей. А Тэма, як гэта ні дзіўна, багатая.

«Здаць золата!» — гэта быў адзін з першых загадаў акупантаў да беларускага і яўрэйскага насельніцтва.

З таго часу немцы патрабуюць настойліва і неадступна — здаваць золата.

Не мінулі і наш дом. Прычапіліся да Тэмы. Вадзілі пісталетам перад тварам старой і крычалі:

— Гольд! Гольд! ¹

Тэма не кранулася з месца.

Паліцай запытаўся ў нас:

— Пагарэльцы?

І разам з немцам выйшаў з дому.

А потым я ўбачыла такое, што вачам не паверыла. Думала, што Тэма спіць, і цішком, на дыбачках увайшла ў пакой. Старая сядзела на канапе і ў свой лапсардак зашывала... золата.

— Ты нічога не бачыш, дзяўчынка, — сказала яна. — Не бачыш і не ведаеш.

Але я ўсё бачыла. У руках Тэмы была залатая манета, якую яна хавала ў падшэўку.

Гэта ашаламіла мяне. Я заўсёды лічыла, што золата з'яўляецца ўласнасцю дзяржавы.

— Ведаю, пра што ты думаеш, дзяўчынка. Мае ўнукі таксама калісьці здзівіліся, калі я паказала ім гэтыя дзесяткі. Яшчэ да рэвалюцыі, на харчах, на адзенні эканоміла, набыла гэтае золата. На чорны дзень хавала.

Тэма пры мне зашыла і другую залатоўку. По-

¹ Золата! Золата!

тым апранула лапсардак, выпрасталася, пальцамі абмацала месцы, дзе было схавана яе багацце:

— Гэтым нелюдзям не дам! Бог чуе мае словы: страляць будуць — не дам!

АБЛАВЫ

У гета пачаліся аблавы. Раптам абкружаюць вуліцу або раён і хапаюць людзей. Потым зага няюць у грузавыя машыны і кудысьці вывозяць. Некаторыя пасля аблавы вяртаюцца ў гета (іх вывозілі на работы), а многія — не.

Кажуць, немцы праводзяць аблавы ва ўсім горадзе.

БІЗУН

Золкая, слотная раніца.

Асю Верабейчык і мяне схапілі ў аблаве. Хапун гэты, як заўсёды, нечаканы, знянацку. Кінулі ў машыну, павезлі. Куды вязуць? Можа, на той свет? Моцна трымаемся за рукі. Не раз дамаўляліся з ёй: калі павядуць на расстрэл, або падаць, або бегчы.

Прывезлі нас хутка. Выгрузілі, пералічылі. Агледваемся і бачым: мы ў двары Дома ўрада. Калісьці гаварылі, што архітэктар, па праекце якога пабудаваны гэты будынак, быў ім незадаволены. На яго думку, дом быў непрыгожы. Мы і раней не падзялялі гэтага меркавання. А цяпер глядзім — не наглядзімся. Магчыма, таму, што гэты дом па-ранейшаму застаўся для нас увасабленнем добра і міру.

Але спахопліваемся. Цяпер у ім — яны, звяры.

Такія, як гэты, вялікі, з рыжымі вачыма. Ён стаіць перад намі, махаючы бізуном. Потым выцягвае мяне з Асяй і нешта загадвае. Мы не разумеем. Ён крычыць, сцябае бізуном ля нашых ног. Мы палохаемся. Ён смяецца. Потым паказвае на рулон рубероіду, што ляжыць на зямлі. Разумеем, што ён загадвае падняць яго. Спрабуем скруціць. Нічога не атрымліваецца. Немец сцябае бізуном па руках. Уздуваюцца крывавыя пісягі — жудасны боль. Што рабіць? Як жа мы, дзве слабыя дзяўчынкі, можам падняць гэты вялікі рулон?

Я бяруся спераду і спрабую ўзваліць на плечы гэты пракляты рулон. Ася памыкаецца падняць ззаду. Рулон не зрушваецца.

Чую прарэзлівы крык сяброўкі, азіраюся: Ася ляжыць з акрываўленым тварам. Кідаюся да яе.

— Цурук!

Я ўсё ж падбягаю да сяброўкі.

— Ён мяне... бізуном па галаве...

Звер, відаць, здаволіўся: пайшоў прымушаць іншых.

Я вызваляю Асю з-пад рулона. Яе скаланаюць сутаргі. Бедная мая сяброўка!

Яна ўзнямае на мяне светлыя вочкі. Мы прыціскаемся адна да адной.

Побач зноў чуецца посвіст бізуна...

* * *

З таго часу Ася захварэла падучай...

ГІПНОЗ

Яго прывялі да нас халодным восеньскім днём.

— Доктар, памажыце яму...

Мама кідаецца да чалавека, які дзіка вые.

Мы разглядваем яго. Твар у вялікіх сіняках, акрываўлены. Рукі дрыжаць. Адзенне на ім чужое: пінжак апрануты на голае цела. Кароткія штаны ледзь прыкрываюць лыткі. Ногі босыя.

— Хто ён? Адкуль? — пытаецца мама.

Жанчыны, што прывялі яго, паціскаюць плячыма.

— Нічога не ведаем. Ён забег у хату, але мы нічым не змаглі памагчы. Можа, вам удасца...

Незнаёмага кладзём на ложка. Мама дае яму валяр'янкі, апрацоўвае раны, сущае. Ён сціхае. Ужо не вые, а ціха плача.

Мама неяк дзіўна супакойвае яго:

— У вас цяжкія павекі. Вам хочацца спаць, спаць, спаць. Вам цёпла, рукі, ногі сагрэліся. Вы супакоіліся, ляжыце спакойна. Вы спіце, спіце, спіце.

Чалавек сапраўды заснуў. Мы пытаемся:

— Гэта гіпноз?

Мама нічога не адказвае. Яна такая стомленая, быццам моцна здарожылася.

* * *

Чалавек прыбег з бліжэйшага мястэчка.

...Іх схапілі на світанні. Сагналі ў гурт, пагналі да яра. Мужчынам далі лапаты, загадалі капаць яму. Жанчыны з дзецьмі стаялі непадалёку.

Потым загадалі распранацца. Ён памятае, як распранулася яго жонка Рая, як кінуўся да яе, але атрымаў прыклада ў плечы і зваліўся. Калі ўзняў галаву, убачыў, што ўжо стаяць голенькія яго дзеці — шасцігадовая Бебачка і трохгадовы Міша.

Фашысты паставілі мужчын, жанчын і дзяцей ля рова.

Пачалася страляніна. Ён упаў. На яго валіліся забітыя.

...Ён неяк выбраўся з-пад іх. Калі апынуўся на паверхні, пачаў клікаць жонку, дзяцей. Але голасу свайго не пачуў...

Схаваўся ў кустах. Неўзабаве ўбачыў, што на краі ямы ляжаць нейкія рэчы. Напэўна, рабаўнікі не ўсё захапілі з сабой. Агледзеўся, навокал нікога не было. Схапіў вось гэты пінжак, штаны.

Пайшоў у бок Мінска. Ісці, дзякуй богу, давалося нядоўга. Людзі добрыя падвезлі.

Пра такое мы пачулі ўпершыню. І зразумелі, што хутка ўсё гэта чакае і нас.

Чакаць давалося нядоўга...

ЧУТКІ

Чапляемся за самыя розныя чуткі. І так хочацца верыць у іх, што яны здаюцца нам больш чым верагоднымі. Сапраўды, чаму калі прыкладаеш вуха да зямлі, то чутно, як яна ўздрыгвае ад выбухаў. Пэўна, не вельмі далёка ідуць баі — нашы прарваліся. Людзі кажуць, што яны ўжо ля Магілёва, ля Бялыніч, гоняць немцаў назад.

Чакаем гэтага моманту. Кожны расказвае, як бы ён абышоўся з фашыстамі. Нянавісць і прага помсты апальваюць сэрцы. Бадай што гэта адзін з нашых любімых заняткаў — уяўляць, як бы расправіўся з гестапаўцамі, з карнікамі, з самім Гітлерам.

Сапраўды, якое пакаранне чакае гэтых нелюдзяў? Яно ж прыйдзе, будзе...

БАБУЛІНА БУЛЬБА

Бабуля знікла на цэлы дзень. Пад вечар яна прынесла мясэчак бульбы...

Дзе яна яго ўзяла? Кажа, што накапала на татарскіх агародах. Але там ужо даўно нічога няма: ні бульбіны, ні морквіны, ні бруккі.

Маму працінае здагадка, якая болей адгукаецца ў нашых сэрцах.

— Божа, няўжо яна хадзіла па гэта і прасіла ў людзей?!

Мы ўсе плачам разам з бабуляй.

З ЗАПІСАЎ БЕРТЫ МАЙСЕЕЎНЫ БРУК

«...Пасля загаду сабрацца яўрэям з мясэчак у мінскім гета, людзі сталі жыць і ў падвалах. У пакоях рабілі нары, спалі ўмітусь. З шасці гадзін вечара да васьмі раніцы не дазвалялася гучна размаўляць. Калі па вуліцы праходзілі патрульныя і чулі ў доме гаворку, стралялі ў вокны.

Галадалі страшэнна...

Голад стаў замутняць памяць і падточваць сілы... Мы з Лялінькай падпаўзалі пад дрот і, калі немец або паліцай глядзелі ў другі бок, беглі ў горад шукаць харч. Успаміналі знаёмых.

Якое гэта было для нас свята, калі мы паспяхова перапаўзалі назад са здабычай!..»

ШЫБЕНІЦЫ

Кастрычнік.

Мама вярнулася з горада. Яна шукала знаёмых урачоў. Можа, хто дапаможа нам выйсці з горада?

Расказвае, што ў горадзе на шыбеніцах гойдаюцца павешаныя. На грудзях у іх надпісы: «Мы змагаліся супраць германскай улады».

Мама прабіралася руінамі. Гэта шчасце, што яе не схапілі, што яна з намі.

ПАГРОМ 7 ЛІСТАПАДА

Страшную навіну прынесла Дзіна Голанд. Яна пачула, што немцы ачапляюць Нямігу. Усе зразумелі: пачаўся пагром.

Змрочнай даўніной патыхнула ад гэтага слова — пагром. Ведалі мы яго з кніжак, з расказаў дзядоў і бабуль.

І вось ажыло злавеснае слова.

— Трэба хутчэй ратавацца, — спалохана гаворыць Дзіна.

Мама азіраецца па баках:

— Дзе бабуля?

Яе няма, кудысьці пайшла.

Мама загадвае нам сабрацца. Берагам ракі крадземся да моста. Без жоўтых латак, у хустачках мы падобныя на вясковых жыхароў. Блукаем па Гандлёвай, па Бакуніна ля царквы. Зноў ідзем да ракі. Адсюль відна, што робіцца на Замкавай. Там, здаецца, ціха.

— Пойдзем да Тоні, можа, пусцяць, — угаварваю я маму. (Тоня — наша колішняя суседка.)

Мама раздумвае:

— Яны жывуць ля самага пекла... Самі напаляхаліся...

Так, сапраўды, Тоня са сваёй мамай, Дар'яй Сцяпанаўнай, жывуць на Школьнай, каля Нямігі. Калі на гетаўскім баку Нямігі забівалі людзей, Тоніна сям'я ўсё бачыла.

Нам няма дзе дзецца. Ходзім сюды-туды. Чамусьці, як прышпіленыя, блукаем ля гета. Спыняемся ля лазні, узнімаемся да бальніцы, зноў Гандлёвая, зноў Бакуніна.

Ідзе дождж. Мы вымаклі ўшчэнт. Дрыжым, тулімся ад холаду.

— Хадзем да Тоні,— зноў прашу я.

Мама ўспамінае добрую, чулую Дар'ю Сцяпанаўну, згаджаецца:

— Папросімся пагрэцца.

Спяшаемся туды, дзе жыве Тоня. Стукаемся ў дзверы. На парозе Дар'я Сцяпанаўна, Тоня. Жых у вачах, усхліп сяброўкі...

Тоніна мама моўчкі зачыняе перад намі дзверы. Доўга стаіць у вушах гэты балючы грукат.

* * *

...Ідзем ледзь не ў канец горада на Грушаўскую. Там жывуць Гурскія. Уладзімір Феафілавіч да вайны лячыўся ў мамы.

— Гэта цудоўныя людзі. Яны абагрэюць, накармяць, а можа, і схаваюць нас,— гаворыць яна.

Мы ідзем да Гурскіх.

...Як цёпла, як добра на печы! Сыты кот то трэцца каля ног, то саскоквае на падлогу. Лашчыцца з намі.

— Вось і кот ходзіць на волі, а мы...— зусім не па-дзіцячаму гаворыць Іна.

Вольга Аляксееўна частуе нас дранікамі.

Мы толькі што наеліся крупніку, а тут — дранікі! Як смачна!

Ніна і Тася, дачкі Вольгі Аляксееўны і Уладзіміра Феафілавіча, забаўляюцца з катом.

На мыліцах уваходзіць Уладзімір Феафілавіч,

прыносіць на талерцы дзіва-дзіўнае — вялізныя жоўта-ружовыя грушы.

— Частуйцеся... Гэта ж з нашага саду.

Мама ўсхліпвае:

— Дзякуй, дзякуй за ўсё. Не турбуйцеся, не трэба. Мы зараз пойдзем...

— Што вы, Рахіль Аронаўна, вы ж для нас родны чалавек! Ды і куды пойдзеце? Хутка ноч! Пабудзеце ў нас, а там што-небудзь прыдумаем...

Вырашаем, што з раніцы незаўважна для суседзяў трэба будзе пакінуць гэтых шчырых, добрых людзей. Папросім што-небудзь з харчу. Днём паходзім па горадзе, падыдзем да Замкавай. Можна, наш дом не кранулі? Ды і што з бабуляй?

Гурскія не адпускаюць нас і 8 лістапада. Мы пражылі ў іх два дні.

9-га на світанні прачынаемся ад грукату ў дзверы.

— Вольга, адчыні...

Вольга Аляксееўна шэпча нам:

— Не бойцеся. Гэта суседка... Закрываўцеся фіранкай і сядзіце ціха.

Мы сядзім на печы за фіранкай, слухаем.

— Воля, Волечка, калі што якое, не знасіць нам усім галавы... Ты глядзі, Волечка, глядзі... Ведаеш, што за гэта?

— У чым справа? Пра што ты гаворыш?

— Вой, Волечка, не прыкідвайся. Суседзі мяне паслалі... Кажуць, людзі ў вас хаваюцца. Бачылі іх, калі да тваёй брамы падыходзілі. Зайшлі, не выйшлі. Усе кажучь, збеглыя, з гэта...

— Хто кажа? Хто бачыў?

— Бачылі, Волька, бачылі...

— Бач, дэлегатка ад суседзяў, — Уладзімір Феафілавіч стукае мыліцай. — Былі людзі знаёмыя і пайшлі. Нікога ў нас няма. Хочаш, вобыск рабі.

— Не, я так, папярэдзіць... Што я — немец ці паліцай які? Толькі самі глядзіце. Не здабраваць нам... Пра сваіх дзетак падумайце.

Суседка стукае дзвярыма. Не паверыла... У хаце ўсталявалася пякельная цішыня.

— Сядзіце. Не бойцеся, — Уладзімір Феафілавіч адхінае фіранку. — Зараз снедаць будзем.

— Не, не, мы пойдзем, — мама саскоквае з печы.

Вольга Аляксееўна ціха плача.

— Куды ж вы пойдзеце? На пагібель? Я вас на гары схаваю, у склепе...

— Вы ўжо зрабілі больш, чым маглі, Уладзімір Феафілавіч.

Мама прыспешвае. Мы хуценька апранаемся. Вольга Аляксееўна захутвае мяне і Іну ў цёплыя шалікі.

Уладзімір Феафілавіч са збялелым тварам і сцятымі вуснамі выводзіць нас агародамі на суседнюю вуліцу. Потым гаворыць:

— Ідзіце да майго сябра. Вось адрас. Скажыце, ад мяне... Гэта недалёка. А я хутка там буду.

Ён кульгае следам за намі на мыліцах. Кроплі поту застылі на твары. У вачах туга.

— Чакайце мяне там...

— Бывайце, бывайце, родны чалавек...

* * *

Мы не пайшлі па адрасу, які даў Уладзімір Феафілавіч. Ідзем куды вочы глядзяць. Блукаем па горадзе, частуемся хлебам, які паклала нам у клунак Вольга Аляксееўна. Холадна, золка.

...Скіроўваемся ў бок Рэспубліканскай. Можа, убачым, што робіцца ў гэта? Але там столькі немцаў!

— Давай пойдзем на наш Падгорны, на Чырвонаармейскую,— прашу я.

Чамусьці вельмі хочацца пайсці на тое месца, дзе мы жылі да вайны.

Мама згаджаецца: ці не ўсё роўна куды ісці?

...Вось тут, на гэтым пагарэлішчы, стаяў наш дом. На другім паверсе быў пакой з верандай, у якім жылі мы. Кусты бэзу. Нічога няма, акрамя голых кустоў бэзу. Якраз той прамежак паміж імі, дзе была наша з Нілай Кунцэвіч альтанка. На гэтым двары калісьці быў фарпост. Мы з Нілай любілі наш двор.

Спускаемся ўніз па Чырвонаармейскай. Ідзём па Лодачнай, Гарбарнай.

Раптам я ўспамінаю:

— Тут жыве Мая!

— Якая? — мама запытальна, з надзеяй у вачах, глядзіць на мяне.

— Прыгажуня! Гімнастка! Ты ж ведаеш яе маму. Яна, здаецца, санэпідэміёлаг!

— А-а-а!

— Зойдзем да яе! Яна добрая!

...Невялікая кухня. Дзве незнаёмыя жанчыны.

— Вам каго?

— Маечку можна?

— Маечку? Можна... Мая, вас!..

...Лёгкая постаць. Пышныя залацістыя валасы, прамяністыя вочы.

Маечка кідаецца да мяне, радасна ўскрывае:

— Мама, глядзі, хто прыйшоў!

І раптам замірае.

У кухню ўваходзіць Маіна мама. Зграбная, з гладкай прычоскай. Яна падыходзіць да маёй мамы, прыціскае яе да сябе і раптам таксама камянее.

— Мы на хвілінку. Я хацела развітацца з табой, Маечка. Вось, ад'язджаем з горада, — дыханне падводзіць мяне, але я балбачу, балбачу нешта, разам з мамай і Інай адступаю да дзвярэй.

— Пачакайце, я апрануся і правяду вас.

Мая бяжыць услед:

— Не крыўдуйце, прашу вас, не крыўдуйце. Адна з жанчын, якіх вы бачылі, сваячка бургамістра... Я правяду вас, схаваю...

Мая праводзіць нас на другі бок вуліцы. Вядзе ў газасховішча.

— Пабудзьце пакуль што тут. Есці вам прынясём...

Мая бяжыць дамоў. Хутка прыходзіць яе маці. Яна прыносіць гарачы суп, абдымае нас, плача. Спяшаецца дамоў — вось-вось каменданцкая гадзіна.

— Дзякуй вам, — шэпча ёй услед мама.

Ноч. Бразгае на даху бляха. Наогул, колькі іх, розных начных гукаў і якія яны страшныя! Мы з Інай прыціскаемся да мамы. Яна сагравае нас сваім дыханнем.

НА АСТРОЎСКАГА

Замкавая ў пагром не трапіла. Пакуль што... Бабуля жывая. Калі да старасці дадаецца голад і гора — гэта страшна. Час ад часу мацае нас рукамі. Ёй не верыцца, што мы вярнуліся.

Ад Лёвы Маркіна — ён быў ахвярай і сведкай тых падзей — даведваемся пра тое, што адбылося ў зоне, якая папала пад пагром 7 лістапада. Хлопцу ўдалося вырвацца з самага пекла, з вуліцы Астроўскага. Вось пра што ён раскажаў і што пасля гаварылі людзі.

...З дамоў, што на Астроўскага, непадалёку ад царквы, выгналі ўсіх жыхароў. Немцы б'юць іх прыкладамі, бізунамі, зганяюць у натоўп. Дзеці пагублялі бацькоў. Бацькі штурхаюцца ў натоўпе, шукаючы дзяцей.

Жанчына з дзікімі вачыма крычыць:

— Манечка, Ося, Зяма!

— Я тут, мама!

Хлопчык ірвецца да маці. Людзі сціснуты, нібы спрасаваны. Маці ўзнямае рукі над галавамі.

— Звяры! — крычыць жанчына ў твар немцам.

Адзін з іх страляе ў яе. Жанчына знямогла павісае на нечай спіне. Ёй нават няма куды ўпасці. І адразу ўсё сціхае.

— Забілі! Забілі! — чуецца людскі шэпт.

Неўзабаве нешта зрушваецца, мяняецца. Немцы расштурхоўваюць людзей, шнуркуюць у калону.

Яна ляжыць на бруку з акрываўленай галавой. Да яе бягуць маленькія дачка і сын. Яны нарэшце знайшлі, прыпалі да забітай маці.

Нехта з мужчын адцягвае іх ад забітай. Не, гэта не бацька. Бацька іх у Чырвонай Арміі. Гэта сусед Сімкін, з першага дома на Астроўскай, што ля царквы.

— Гэта дзеці Самуіла Озера, — гаворыць ён камусьці з калоны.

Маня, Ося і Зяма — у адным радзе з Сімкіным.

Калона рушыла ўверх па Астроўскай, да хлебавада.

Раптам да Сімкіна, які знаходзіўся з краю, падбягае паліцэйскі. Ён совае яму ў рукі скрутак і загадвае разгарнуць.

— Сёння ж свята! — крычыць паліцай. — Святкуйце!

Сімкін разгортвае скрутак. Гэта чырвоны сцяг.

Ад нечаканасці ён упускае яго. І тут Зяма падхоплівае сцяг і высока ўзнямае над калонай.

Некалькі адчайных крокаў наперад... Зяма падае на брук, прашыты кулямі...

Немцы і паліцаі гоняць калону далей, на смерць.

З ДЗЁННІКА ЛЯЛІ БРУК

«...У ноч з 6-га на 7 лістапада мы пачулі грукат у дзверы і крыкі: «Адчыніце!» Пачаўся пагром. Паламалі аканіцы. Уварваліся немцы і загадалі сабрацца ў двары. Выйшлі на двор: я, мама і маленькі пляменнік Талік. Тата якраз у гэтую ноч застаўся на былой фабрыцы «Кастрычнік», дзе некалькі дзён працаваў.

Нас пагналі на Хлебную вуліцу. Тут людзей строілі ў калоны, садзілі ў закрытыя машыны.

Кашмар, які адбываўся там, немагчыма апісаць — гналі старых знямоглых людзей, жанчын, дзяцей. Яны не маглі ісці, падалі, крычалі, прасілі дапамогі.

Мы бачылі, як людзі паказвалі немцам даведкі аб тым, што яны працуюць рабочымі. Іх выводзілі з калоны. Мама паказала даведку, што яна ўрач. Але гэта не дапамагло. Настала наша чарга садзіцца ў машыну. Мама зрабіла апошнюю спробу — зноў паказала даведку. На гэты раз афіцэру. Той даў знак, і паліцэйскі павёў нас у двор хлебазавода. Усё гэта было на світанні.

Там з нас учынілі здзекі. Прымушалі стаяць на каленях. Калі хто не падпарадкоўваўся, расстрэльвалі.

У чатыры гадзіны акружэнне знялі, і нас адпусцілі.

Назаўтра раніцай прыбег тата і вымушаны быў адразу ісці на работу. Хутка прыйшлі немцы і выгналі з дому. Дазволілі ўзяць з сабой столькі рэчаў, колькі можна панесці. Потым пагналі да яўрэйскага камітэта. Там мы моклі пад дажджом у чаканні, што выдзеляць якое-небудзь жылло. Нічога не дачакаліся. Пайшлі ў бальніцу.

Пазней тата знайшоў пакойчык, і мы перабра-ліся туды жыць. Толюшку (бацька яго рускі) мы паслалі ў горад да Лены Сакаловай, і яна яго прыюціла...»

З ЗАПСАЎ БЕРТЫ МАЙСЕЕЎНЫ БРУК

«...Ніяк не ўкладваецца ў галаве... Як гэта? Вызначыць для знішчэння раён... Сабраць людзей, што жылі ў ім, усіх без выключэння, старых і дзяцей, і пагнаць да загадзя падрыхтаваных ям. Кідаюць людзей туды жыўцом... Потым абліваюць гаручым...

Гестапаўцы ж яшчэ, каму не надакучыла, працягвалі страляць у гэтую калатнечу ў яме...

Пасля пагрому ў бальніцу прыбегла ўрач Ліўшыц, жонка рэнтгеналага, якой удалося выбрацца з ямы. Яна была абпаленая, знявечаная. Расказвала, што людзей скідвалі ў ямы і палілі.

...А я ўсё ўспамінаю, як мы перажылі гэты пагром, як паказвала немцам даведку аб тым, што я ўрач, загадчык аддзялення інфекцыйнай бальніцы. Нават пазней камендант гета Гатэнбах гаварыў, што работнікі інфекцыйнай бальніцы будуць знішчаны ў самую апошнюю чаргу!

Успамінаю, як атрымала некалькі ўдараў прыкладам, калі паказвала гэту паперку. Потым, калі мяне з дачкой і трохгадовым унукам сталі штур-

хаць у машыну, па гэтай даведцы, на шчасце, адзін з немцаў адпусціў.

Успамінала, як нам, «памілаваным», загадалі стаяць на мокрым бруку на каленях і глядзець у адну кропку. Мой унук, трохгадовы Толік, усё пытаўся, ці правільна ён стаіць. І дрыжаў ад холаду, як асінавы лісток...

...А калі мы ўвечары вярнуліся дамоў, то ўбачылі пустыя кватэры. Зусім сцямнела, з работы прыйшлі суседзі: два браты, сем'і якіх былі знішчаны. Адзін з іх перарэзаў сабе вены, другога я ўсю ноч сцерагла. А дачушка мая рабіла ўсё, каб супакоіць яго. Раніцай прыбег мой муж Жэня, якога напярэдадні павялі на работу ў горад. Жэня ўсё глядзеў на нас, не верыў, што мы жывыя. Тут жа ляжалі забітыя: маці і дзіцё. Яны былі забіты за супраціўленне...»

РЭКВІЕМ

Гэты загад расклеены ў горадзе. У загадзе гаворыцца, што ў сувязі з дыверсійнымі актамі, накіраванымі супраць германскай улады, «расстраляны сто жыдоў — камуністаў». Калі дыверсіі будуць працягвацца, то не спыняцца і расстрэлы. За кожную дыверсію — пяцьдзесят мужчын.

Сярод расстраляных наш знаёмы Сямён Міхайлавіч Клябанаў і яго трынаццацігадовы сын Ціма. Гэты Ціма ніяк яшчэ не мог быць камуністам!

...Цімкі-Цімура няма. А мандаліна яго вісіць на сцяне... Здаецца, струны яе граюць рэквіем.

ЦІ ВЫРАТУЕ МЕТРЫКА?

Мама часта ўспамінае сваю сяброўку Кацярыну Логінаўну Бяссмертную. А я — яе дачку Ліду. Іх сям'і, напэўна, удалося эвакуіравацца.

— Кацярына Логінаўна нам бы дапамагла, — гаворыць мама.

З маміных сяброў у гэта жывуць Маня Рыгораўна Наймарк і Бэла Майсееўна Дзядовіч.

Цётка Маня — вельмі добры і шчодры чалавек. Дом, у якім яна жыла да вайны, не згарэў. Цётка Маня, каб не памерці з голаду, мяняе рэчы на харч. Яна тым-сім дзеліцца з намі. Маня Рыгораўна жыве па Хлебным завулку. Цудоўная назва! Ад яе пахне хлебам...

Бэла Майсееўна — настаўніца. Яшчэ да вайны хварэла на базедавую. Яна нават і цяпер, у галадуху, не схуднела, грузная, ледзь рухаецца. Вельмі люблю слухаць яе расказы пра вучняў.

Вучні не забываюць яе і цяпер. Яна атрымала прывітанне ад Сашы Мягоціна, Колі Малышкі і Каці Іорынай. Дзеці падыходзяць да дроту, каб перадаць ёй што-небудзь з прадуктаў, пабачыцца.

Бэла Майсееўна трывожыцца за дачку Элу. Дзяўчынцы дасталі метрыку, перавезлі ў вёску пад Асіповічы. У Элы цяпер іншае імя і прозвішча.

Ці выратуе метрыка?

УСПАМІНАЮ, УСПАМІНАЮ...

Што яны зрабілі з нашым горадам! Руіны, пустыя чорныя праёмы вокан, устойлівы пах гару. Мне здаецца, што калі я забуду, як выглядаў наш Мінск, наш завулак, двор, аднапакаёвая кватэра з верандай, камунальная кухня, усіх людзей, з які-

мі прайшло маё дзяцінства, то я нібы нечаму здраджу.

І я ўспамінаю, успамінаю, не даю сабе ўсё гэта забыць. Нічога даўно няма: ні дома, ні двара. А людзі — хто дзе, невядома. Ёсць толькі папалішча.

Часта ў думках вандрую: ад Падгорнага завулка да музычнай школы на плошчы Свабоды. У руках маіх, як раней, музыкальная папка. У ёй эцюды Чэрні, прэлюдыі Баха... Вось зараз зайду ў клас. Марыя Якаўлеўна Шлапакова, мая настаўніца, будзе слухаць мяне...

На жаль, калоны не ходзяць ні па Падгорным завулку, ні па плошчы Свабоды. Якая ўсё ж цудоўная назва ў гэтай плошчы!

ПАГРОМ ДВАЦЦАТАГА ЛІСТАПАДА

Ноч халодная, не спіцца. Грубка астыла, не сагрэцца. У старой Тэмы няма дроў. З раніцы кіне некалькі паленцаў. А цяпло трымаецца нядоўга.

Світае. Трэба выйсці на двор. Апранаюся ў лёгкае летняе паліто. Бярэцца мароз, але мне не хладна.

Якраз напярэдадні мы з мамай гаварылі пратое, у што будзем апранацца. У нас адно зімовае паліто на ўсіх.

Бягу на ўзвышша Замкавай. Радуюся, што не змерзла:

— Можна будзе перазімаваць і ў летнім...

Уважліва ўглядаюся ў супрацьлеглы бераг ракі. За дротам гэта, здаецца, ціха. Праўда, справа, з Нямігі, чуецца гул. Ён мацнее, набліжаецца — едуць машыны. Але неабавязкова, каб яны ехалі ў гэта, супакойваю сябе. Вяртаюся назад. Не веру

вачам. Машыны побач. З іх выскокваюць салдаты ў нямецкай форме, акружаюць раён.

Паспяваю забегчы ў дом, крычу:

— Пагром!

У імгненне ўсе апрануты. Мама прыціскае да сябе Іначку, чамусьці хапае бохан хлеба, аддае мне. Потым дапамагае бабулі завязаць хустку, абуць чаравікі.

Разумная, разважлівая Дзіна кажа:

— Гэта, здаецца, апошні эпізод...

(Любімая прымаўка, дакладней, вывад Дзіны: «Жыццё — гэта ланцуг эпізодаў».)

Нас выганяюць з дому. На двары ўжо многа людзей. Пэўна, паспелі сагнаць з суседніх дамоў. Так, так. Прыгажун Дворкін. Яго высокая постаць і сівая галава відны здалёк. Побач яго дачка, даўгакосая Зіначка. Інжынер Ліўшыц. Ён падыходзіць да нас, знімае капялюш, вітаецца. Дзіўна, у гэты момант... Інтэлігент застаецца інтэлігентам...

Думаю, што цяпер нас пачнуць расстрэльваць ля гэтага чырвонага цаглянага дома. Божжа мой, яны расстраляюць нас ля дома, у якім зусім нядаўна жыла мая сяброўка Тата — Танечка Драздова, якую разам з бацькамі выселілі адсюль.

Нас сапраўды штурхаюць да сцяны. Немцы пачынаюць лічыць людзей, распіхваюць іх у розныя бакі. Хаця б не разлучылі нашу сям'ю.

Ідзе нейкая сартыроўка. Дакладна чую два словы: «лебен», «тод»¹. Значыць, у адну калону яны штурхаюць людзей, якім наканавана яшчэ жыць. У другую — тых, якіх павядуць на расстрэл. Мы трапляем у апошнюю. Людзі разумеюць становішча. З калоны смерці перабягаюць у калону жыц-

¹ Жыццё, смерць.

ця. Страляніна. Раптам наступаю на нешта мякае. Падаю. Перада мной сіня-белы твар дзяўчынкі. Пазнаю яго. Гэта суседка Сіма Катлярова, сяброўка Дзіны. Тузаю яе, прашу:

— Уставай!

Дзіна кажа:

— Яна не ўстане: яе забілі. Хацела пералезці праз дрот.

Дагэтуль мозг працаваў надзвычай дакладна, надзіва ясна. Цяпер нічога не магу зразумець:

— Яна забітая?!

...Салдаты акружаюць нас.

...Куды нас вядуць? Наверх па Дзімітраву... Можна, да Юбілейнай плошчы? Да юдэнрата?

Калона канваіруецца з абодвух бакоў, праз рад. Наш рад, у якім бабуля, мама, сястра і я, без канваіраў. Але яны ідуць спераду і ззаду. Тых, хто вырываецца з калоны, тут жа расстрэльваюць.

Успамінаю, што ў руках у мяне хлеб і пачынаю есці. Неверагодна, але я наталяю голад. Працягваю хлеб маме. Яна здзіўлена глядзіць на мяне.

Усё ж куды нас вядуць? Гэта ж калона смерці. Няўжо сапраўды на смерць? Не, не верыцца! А раптам што-небудзь зменіцца? Мо прыйдзе выратаванне?

Наперадзе ў калоне ўзвышаецца постаць старой Тэмы. Яна ідзе прамая, непахісная. Прыгажун Дворкін трымае за руку сваю даўгакосую Зіначку. Дзіна падтрымлівае маці і старэйшую сястру Эру, якая ледзь перастаўляе апухлыя з галадухі ногі.

У гэтай жа калоне інжынер Ліўшыц, нядаўні студэнт Сеня Паплаўскі, Зора Стронгіна — вясёлая спявачка, былая піянерважатая, сям'я Нізавых, іх дваіняты, дзесяцігадовыя Марлен і Сталіна... І ўсе яны, напэўна, таксама не вераць у сваю пагібель.

— Я хачу жыць! — раптам праразае цішыню голас нашай Іны.

І зноў цішыня.

— Мама,— чую я шэпт сваёй маці, якая звяртаецца да бабулі.— Трэба ратаваць дзяцей... Паспрабуем уцячы на тым павароце. Трымайся за мяне.

— Я не змагу, ногі не ідуць,— адказвае бабуля.— Ратуй дзяцей. Бяжы з імі...

— Як жа мы без цябе?

— Я не змагу... Ратуй дзяцей...

Мама загадвае мне садраць латку з грудзей. Сама здзірае з сябе і з Іны. Са спіны садраць немагчыма, убачаць канваіры, якія ідуць ззаду.

Не, на Юбілейную плошчу нас не вядуць. Ужо вывелі за межы гета. Гоняць па вуліцы Апанскага. І раптам на левым баку вуліцы насустрач калоне рухаецца падвода. Вось-вось яна параўняецца.

— Скачыце на падводу,— мама выпіхвае нас з калоны. Мы ўскокваем на падводу, мама за намі. Селянін шалёна гоніць каня. Ззаду мітусня, крыкі, стрэлы. Стрэлы нам наўздагон. Але мы ўжо далёка ад калоны. Зрываем жоўтыя латкі са спіны.

— Бяжыце! Ратуйцеся! — крычыць селянін.

* * *

Хаваемся ў нейкім разбураным будынку. Мама сама не свая:

— А бабуля наша пайшла, пайшла, беднёнькая...

Вочы ў мамы невідущыя:

— Куды іх павялі? Родная ты мая, матуля...

Ці сустрэнемся яшчэ?

Мы ўсе плачам. Адчаю няма канца.

Выходзім з руін. Куды ісці, куды дзецца? Прыпыніліся на плошчы Свабоды. Бачым, людзі накіроўваюцца ў касцёл. Успамінаю, як мы, піянеры, калісьці праводзілі антырэлігійную прапаганду. Чакалі веруючых пасля службы і гаварылі ім, што рэлігія — опіум для народа.

Мама кажа, што трэба зайсці ў касцёл. Падумаюць, што і мы веруючыя.

— Пастаім крыху, пагрэемся і пойдзем...

У касцёле ўсе стаяць на каленях. Мама загадвае і нам укленьчыць. А я стаю, не магу... Мама ўмольна глядзіць на мяне, ціха шэпча:

— Не прыцягвай увагі... Нас жа сховаць.

Як скончыўся малебен, выходзім з касцёла. Куды ісці цяпер? Да сяброў-беларусаў? Небяспечна для іх і для нас. Дарога адна — зноў у гета.

* * *

Вырашаем падысці да гета з боку Замкавай. Падыходзім бліжэй. Непадалёк праходжваецца вартавы. Дзіўна, але ён у чырвонаармейскім шынялі. Мы просім вартавога пусціць у свой дом, узяць тое-сёе з рэчаў.

— Вы ж наш, у чырвонаармейскім шынялі, — гавару я.

Мама тузае мяне за рукаў.

— Які ваш? — раптам крычыць вартавы.

— Дазвольце нам, — просіць мама, — узяць цёплае паліто. Возьмем і пойдзем...

Вартавы аглядаецца па баках. Навокал ні душы. Штурхае мяне наперад:

— Ідзі! Толькі хутка... А вы туды далей, далей адсюль, — загадвае маме з Інай.

Я шугаю ў дом. Гэта ўжо не дом — могілкі. Яшчэ некалькі гадзін назад тут жылі, хадзілі, гаманілі людзі. Табурэтка нашай любімай бабулі, на якой яна грэлася ля печы. Ложак старой непахіснай Тэмы. Матрац ля шафы, на якім спалі Дзіна і Эра. Каму благое зрабілі гэтыя людзі? Завошта? Завошта такое?

Горка, наўзрыд плачу, прысеўшы на табурэтку. Вачыма шукаю паліто і торбачку з харчам. Чаго я сяджу? Трэба хутчэй, хутчэй!

І раптам, як прывід, на парозе два немцы ў шэра-зялёных шынялях. На грудзях вялізныя бляхі. Патрульная служба ваенна-палявой жандармерыі... Я не пачула, як яны зайшлі ў адчыненыя сенцы. Млею ад страху, з жахам гляджу то на бляхі з ланцугамі, то на боты. Голас немца прымушае апамятацца:

— Вэр біст ду? Айнэ юдзін? ¹

Самой не верыцца, але адчуваю, як сплывае страх. Канец дык канец!

— Яволь,— кажу я,— айнэ юдзін ².

Немцы пераглядваюцца.

— Во іст дайнэ мутэр? ³

— Дорт,— паказваю я на вуліцу,— унд швэстэр дорт ⁴.

— Во іст дайн фатэр? ⁵

— Ін дэр ротэн армэ ⁶.

Вось вам, гады! Я ўжо не баюся! Забівайце! Я яўрэйка! Мой тата ў Чырвонай Арміі! Забівайце!

¹ Хто ты? Яўрэйка?

² Так. Яўрэйка.

³ Дзе твая маці?

⁴ Там... і сястра там.

⁵ Дзе твой бацька?

⁶ У Чырвонай Арміі.

Немцы зноў пераглядваюцца.

— Вас махст ду етцт да? ¹

Адказваю, што прыйшла пасля пагрому, што мы тут жылі...

— Армэс кінд ², — гаворыць немец і пытаецца, дзе я вывучала нямецкую мову.

Я хуценька адказваю, што мы вывучалі нямецкую мову ў школе, што я прыйшла ўзяць рэчы. Немец кідае мне чужыя рэчы, загадвае, каб я ўзяла іх з сабой. Я гавару, што чужое мне не трэба.

Немец пытаецца, чыя гэта аптэчка на сцяне. Адказваю, што маціна.

— Іст дайнэ мутэр артц? ³

Ківаю галавой. Ён аглядае аптэчку.

— Армэ апотэке ⁴.

Другі немец увесь час маўчыць.

З вуліцы даносіцца шум. За вокнамі натоўп.

— Ройбэр! ⁵ — растлумачвае немец напарніку, што гэты натоўп прыйшоў рабаваць рэчы загінуўшых.

Мне ён дазволіў узяць патрэбнае.

Няўжо адпусцяць? Не веру ўсяму, што адбываецца. Накідваю паліто, хапаю торбачку з харчам. Выходжу. Немцы ідуць ззаду. Адна думка пульсуюе ў скронях:

«Цяпер расстраляюць...»

Чую стрэл. Ён прагучаў там, дзе мама з сястрычкай. Кідаюся туды. Мама трымаецца за акрываўленую руку і хіліцца, не можа стаяць. Мы падхопліваем яе, шукаем паратунку.

¹ Што ты робіш тут цяпер?

² Беднае дзіця.

³ Твая маці ўрач?

⁴ Бедная аптэка.

⁵ Грабежнікі!

ПАСЛЯ ўЦЕКАЎ

Мы ў кацельнай інфекцыйнай бальніцы. Прыйшлі да мамінага даваеннага знаёмага, доктара Куліка. Ён зрабіў маме перавязку. Добра, што рана несур'ёзная. Але мама такая слабая, ад голаду, ад перажытага. Увесь час плача па бабулі, шкадуе яе.

Няма бабулі, няма мамінай мамы. Нельга без болю ўспамінаць яе вылінялыя вочы, сівыя пасмачкі валасоў, рукі з уздутымі венамі. Рукі працоўнага чалавека.

Баюся за маму, каб зусім не аслабела, не звалілася.

— Хай бы і яна з намі ўцякла, — у распачы ўспамінае бабулю і неяк горка, тоненька, як дзіця, плача.

Але бабуля з яе апухлымі нагамі не магла бегчы. Наогул тое, што мы выратаваліся, неверагодная выпадковасць. Каб не гэтая сялянская падвода, мы б ніколі не выратаваліся.

Доктар Кулік шукае нам прытулак. А ў кацельнай так добра, так цёпла. Але да яго ўвесь час прыходзяць нейкія людзі. Мы відавочна перашкаджаем. Па-мойму, тут быў чалавек з горада, беларус або рускі. Светлавалосы, светлавокі.

...Доктар Кулік знайшоў нам прытулак — на Слабадскім завулку. Колькі дзён трэба пачакаць. Начуем у патаемным сховішчы — у мамінага сябра доктара Краснасельскага. Ён жыве побач з Юбілейным рынкам, ля юдэнрата. Тут жа непадалёку жыве рэжысёр Міхаіл Зораў — гордасць беларускага тэатра.

Яшчэ вісяць у горадзе афішы з назвай спектакля «Апошнія», які ён паставіў у беларускім тэатры. Я была на прэм'еры. Незабыўнае ўражанне!

Шчаслівы час з былога жыцця! Міхаіл Зораў усё распытвае маму, Іну, мяне, як мы ўцяклі з калоны.

...Ужо вядома, дзе расстралялі тую калону. У ёй загінула і наша бабуля. У Тучынцы...

ФАХАРБАЙТЭР

Яшчэ адно нямецкае слова ва ўсіх на вуснах: «фахарбайтэр». Яно азначае — спецыяліст. Да спецыялістаў належаць краўцы, шаўцы, муляры, цесляры і г. д. Адным словам, людзі, якія маюць рабочую прафесію. Немцы выдаюць ім на рабоце дадатковы паёк. Пайшлі чуткі, што іх не будуць расстрэльваць. Людзі інтэлігентнай працы пачалі думаць, успамінаць, што яны ўмеюць рабіць, каб выдаць сябе за «фахарбайтэраў».

РОМКА

Маленькі Ромка падбягае да дроту.

Ён чакае калону, у якой павінна быць яго мама. Мама прынясе што-небудзь паесці. Ромка пагрыз ужо вугал печы. Але гэта не насыціла яго.

Нарэшце вось яна, маміна калона! У ёй наперадзе цёткі Фаіна і Юля. А вунь і мама... Яна здалёк махае яму рукой. Можна, хлеб нясе? Ромка не вытрымлівае, бяжыць да яе на той бок дроту. Ён ужо зусім каля мамы. Але нехта ззаду хапае яго.

— Не страляй! — разрывае паветра дзікі жаночы голас, голас Ромкавай мамы.

Немец не страляе. Ён выкручвае хлопчыку рукі. І яны квола, як у лялькі, павісаюць.

— Бяжым да доктара, да Сітэрмана. Ён што-небудзь зробіць, дапаможа,— кажа цётка Фаіна.
...Сітэрмана дома няма. Немцы пагналі прафесара чысціць прыбіральню...

ХАЦЯ Б НЕ Ё ПАЛОНЕ!

Канец студзеня.

Раніцай людзі ў калонах, якіх вялі па Маскоўскай вуліцы, бачылі неверагоднае. Уся вуліца была ў трупах. Гэта ваеннапалонныя. Яны былі голыя, басанож. Фашысты вывелі іх у такі мароз, расстралялі. Гавораць, што і на Савецкай вуліцы такія самы жах...

Дзе наш тата? Хаця б не ў палоне! Толькі б не ў палоне...

ДОБРЫЯ ЛЮДЗІ

На Слабадскім завулку ў нас новыя знаёмыя дзяўчынкі — Броня і Лена Гольдман. У іх мамы Няхамы Самойлаўны ёсць сяброўка Ванда Іосіфаўна Апарына. Яны блізкія з маленства.

Ванда Іосіфаўна і яе муж Фелікс Цімафеевіч — пагарэльцы. У іх нічога няма, ні рэчаў, ні харчоў. Дапамагае ім пратрымацца сястра з вёскі. Ванда Іосіфаўна час ад часу прывозіць адтуль бульбу, муку.

Броня, рызыкуючы жыццём, прыходзіць да Апарыных. Тыя памагаюць ім, чым могуць. У час першага пагрому Броня з Ленай хаваліся ў іх.

Апарыны не раз самі былі ў гэта ў Гольдманаў. Аднойчы такі прыход ледзь не каштаваў жыцця Вандзе Іосіфаўне.

Яшчэ Гольдманаў падтрымлівае іх былая суседка, старая Луіза, з якой яны жылі да вайны на Беларускай вуліцы. Яна немка, але ненавідзіць фашыстаў. Прыходзіць на месца, дзе працуе калона, згледзіць Броню, пагаворыць з аховай і незаўважна перадасць дзяўчынцы клунак з харчам.

Шчасце, што ёсць такія добрыя людзі.

АПОШНЯЯ СУСТРЭЧА

Забілі Бэлу Майсееўну, Эліну маму. Ля калячага дроту. Яна размаўляла са сваімі вучнямі.

Дзеці, нягледзячы на небяспеку, прыйшлі пабачыцца з настаўніцай.

Вялікая, грузная, з лупатымі ад базадавай хваробы вачыма, яна стаяла ля дроту з жоўтымі латкамі на вопратцы. А побач — яе дзеці... На тым баку дроту — былыя вучні: васьмікласнікі Саша Мягоцін, Коля Малышка, Каця Іорына... Стрэл абарваў гэтую сустрэчу.

Паліцай адагнаў яе выхаванцаў:

— І вы гэтага хочаце?

Коля паказаў кулак.

Бэлу Майсееўну забілі за парушэнне загаду новай улады. Грамадзянам яўрэйскай нацыянальнасці забаранялася мець зносіны з беларускім насельніцтвам.

Яна вісела на дроце, зачাপіўшыся вопраткай, — ужо мёртвая, але не скораная... Яна, здавалася, напаследак яшчэ памыкалася сказаць:

— Калі ў мяне такія вучні, значыць, жыццё пражыта недарма...

ПАМІДОР ДЛЯ МАМЫ

Фаіна зусім знясілела ад голаду. Мы яшчэ неяк трымаемся на баландзе, а ёй з хворым, слабым сэрцам, ды так цяжка працуючы... Ляжыць, не ўстае.

— Я пайду замест цябе, мама, прынясу табе супу, — гаворыць яе сын, Міша.

Маці з удзячнасцю і болей прыціскае яго да сябе. Пэўна, баіцца за яго лёс.

Фаіна ўглядаецца некуды ўдалечыню, нібы бачыць там свайго мужа, Мусю, Майсея Кофмана.

Яе Майсей цяпер там, на фронце, у Чырвонай Арміі.

Фаіна звяртаецца да нас:

— Не пакідайце яго аднаго, працуйце разам. Мне будзе спакайней...

Міша і раней хадзіў за яе на работу. Хлопчык дастае некалькі пфенігаў.

— Я выскачу ля базарчыка і куплю табе што-небудзь, мама!

— Не, не! Не выходзь з калоны, сыноч. Нічога, абыдземся. Адпачну сёння, заўтра мо палягчэе.

На работу мы ідзем утраіх: Ася, Міша і я. Ён бяжыць наперадзе, падскоквае, нешта напявае. Лёгка, чорнавалосы хлопчык, падобны на венецыянскага гандальера.

...Разгружаем вугаль. Час ад часу назіраем за Мішам. Ад вугальнага пылу ён пачарнеў. Толькі вочы блішчаць. Працавалі доўга, стаміліся. Як управіліся з работай, стаім у чарзе за баландой. Мішу налілі дабаўку — поўны кацялок баланды. Ён панясе яе маме. Хлопчык задаволены, зноў мурлыкае нейкую мелодыю.

Вяртаемся дамоў. Калона праходзіць па вулі-

цы Мяснікова. Набліжаемся да магазіна, ля якога маленькі базарчык. Міша ідзе наперадзе. Бачу яго патыліцу, вузенькую, дзіцячую спіну, кацялок у руцэ.

Раптам ён выбягае з калоны, імчыць да базару, працягвае гандлярцы тыя пфенігі. Мы з Асяй пераглядаемся. Міша стаіць у забароненым месцы, на спіне нядобрым трывожным агнём палае жоўтая латка. Мы клічам яго, азіраемся: хаця б побач не апынулася варта.

Праз хвіліну Міша шчаслівы, радасны вяртаецца ў калону. У руцэ — памідор! Чырвоны, вялікі. Як зачараваныя глядзім мы на яго, адчуваючы забыты дзівосны смак. З палёгкай уздыхаем:

— Пранесла...

Ён з гонарам паказвае памідор:

— Маме!

Толькі што гэта? Наперадзе ля Мішы мільганула нешта чорнае. Дакладней, нехта ў чорным. Я яшчэ не вельмі разумею, у чым справа, але адчуваю бяду.

— Эсэс,— з жахам шэпча Ася.

Мы схіляемся ўбок. Міша таксама збочыў. Эсэсавец хапае яго, загання ў калону, прыстаўляе да патыліцы пісталет і раз'юшана крычыць:

— Форвэртс! ¹

Міша зноў кідаецца ўбок. Але эсэсавец зноў загання яго ў калону. Ён трымае пісталет ля Мішавай патыліцы. Я адчуваю, што мяне пачынае нудзіць, што падкошваюцца ногі. Абапіраюся на Асю.

Вось ужо і Няміга. Бачу, што ў хлопчыка заплятаюцца ногі. Ён падае. На момант мне здаецца, што Міша зайшоўся ад жудасці, ад кашмару.

¹ Наперад!

Эсэсавец б'е яго нагамі, прымушае ўзняцца, трымае пісталет ля патыліцы.

Я не вытрымліваю, нешта крычу. Чую, навокал лямант.

І раптам... стрэл. Міша ляжыць у лужыне крыві.

Побач валяецца кацялок, з якога вылілася баланда і пунсовы, крывавага колеру, памідор. Памідор для мамы...

ВОБЫСК

Мірка з юдэнрата! Так мы называем гэтую пачвару Мірку Маркман, якая працуе ў нейкай установе пры юдэнраце. І адкуль толькі бяруцца такія? З выгляду нішто сабе, маладая, ёмкая. А імя наводзіць жах на старых і малых.

Я была ў суседнім доме, калі яна прыйшла туды з вобыскам.

— Золата аддавайце! Золата! Для каго хаваеце?

— А ты для каго стараешся? — запытаўся ў яе стары сталяр Сендар Гарэлік. — Не выслужыся... Усё роўна там будзеш, — і ён тыцнуў пальцам у зямлю.

Мірка злосна зыркнула на яго вачыма. Стары пакутліва пахітаў галавой.

Яна ўсё перавярнула ў шафе, у ложках, пагражала:

— Не схаваете... знойдзем...

Сорамна, як сорамна за такіх...

ЗАЧЫНЕННЫЯ ДЗВЕРЫ

Цяжка на душы. Мама зноў хадзіла ў горад... Такая рызыка! Шукае сувязі, каб вырвацца з гэтага пекла, здабывае сякі-такі харч. Мы зноў ледзь дачакаліся яе.

— Я ўжо не баюся за сябе, — кажа яна. — Выходжу, зрываю латкі, і адразу робіцца лягчэй.

У нас адна надзея на маміны светлыя вочы. Немцы думают, што ва ўсіх яўрэяў чорныя вочы... Але паліцаі...

Сёння мама вельмі засмучаная. Яна хадзіла да сваёй даваеннай знаёмай, медсястры Людмілы Андрэеўны, з якой працавала разам доўгія гады. Яна жыве на Пуліхава ў сваім доме, мае агарод. Дарогай мама нікога са знаёмых не сустрэла, хаця магла і сустрэць. Гэта той раён, дзе мы жылі да вайны. Падгорны завулак, Чырвонаармейская зусім недалёка ад Пуліхава.

Мама пастукалася ў дзверы. На парозе стаяла сама Людміла Андрэеўна. Яна паглядзела і моўчкі зачыніла іх.

— А я так хацела, — расказвала мама, — каб яны пажаніліся з братам нашага таты, які жыў у Ленінградзе!

ЯЕ СПРАВА

Канцавой, напэўна, гадоў сорок пяць, пяцьдзсят. Невысокая, грузная, з сівой галавой, з уважлівымі светлымі вачыма.

Клара Яфімаўна — урач-гінеколаг. У гэта яна без работы.

Як і мы, Клара Яфімаўна — чорнарабочая фірмы «Готцэ-Лейман». (Готцэ і Лейман — гаспада-

ры фірмы.) Бізуноў Канцавой дастаецца больш, таму што яна слабая, немагушчая.

У горадзе яе ведаюць. Бывае, калі няма побач патруля, да дроту падыходзяць жанчыны і просяць паклікаць доктара Канцавую або перадаць ёй што-небудзь. Гэта яе даваенныя парадзікі. Рызыкуючы жыццём, яны прыходзяць сюды, каб аддзячыць добраму чалавеку.

Знаходзяць яе і на месцы, дзе мы працуем, на Свядрлова. Немцы называюць гэтую вуліцу пасвойму — Зігесштрасэ.

Мы здзівіліся, што на гэты раз да яе падышоў мужчына. Бачым яго ўстрыжаны твар. Ён нешта гаворыць Канцавой, відаць, просіць... Клара Яфімаўна нешта ціха шэпча. Мужчына знікае...

Канцавая набліжаецца да нас:

— Дзяўчаткі, я вымушана ісці, дапамагчы яго жонцы — ёй цяжка. Гэта мае сябры...

— А калі вас спытаюць?

— Я павінна ісці...

Моўчкі глядзім, як знікае яна ў руінах, за нашай прыбіральняй. Дзякуй богу, гэтага ніхто не заўважыў...

* * *

Раніцай адказная за калону, Ева Хазіна, называе лічбу: сорак. Варта нас па спісу не пералічвала.

...Апускаемся ў падвал браць тачкі. Там нас чакае Клара Яфімаўна. Яна працягвае іголку з ниткай. Ася хаваецца ў кут, прышывае ёй жоўтыя латкі.

— Дзяўчынка нарадзілася, — з несхаванай радасцю шэпча Канцавая.

Мы выходзім на вуліцу, упрагаемся ў тачку. Неўзабаве ля сквера бачым таго мужчыну, які прыходзіў учора да яе. Прыйшоў, каб упэўніцца, што з доктарам усё ў парадку. Ледзь прыкметным кіўком ён развітваецца. Адыходзіць...

Хутка мы даведваемся пра ўсё.

Прыходзіў па Канцавую бацька парадзіхі. Муж яе ў Чырвонай Арміі. Роды дачасныя. У бальніцу яе весці нельга. Яна былы вядомы партыйны работнік, могуць схапіць. Бацька даўно збіраўся завезці дачку ў Нясвіж да сваякоў, ды не паспеў. Таму давялося прасіць даўно знаёмага доктара, сябра. Рызыка відавочная з абодвух бакоў, але іншага выйсця не было.

Мы глядзім на Клару Яфімаўну. Як памаладзеў, папрыгажэў яе твар!

— Я зрабіла сваю справу,— гаворыць яна.

* * *

...Ён зноў з'явіўся тут, дзядуля навароджанай. Шукае вачыма Клару Яфімаўну. Не знаходзіць. Аглядваючыся, падыходзіць да нас:

— Перадайце доктару... У нас усё добра. Дзяўчынку назвалі яе імем...

...Перадаваць не было каму. Клару Яфімаўну застрэлілі ў аблаве. Вельмі цяжка ёй было ўцякаць ад пагоні, ад куль. Уцякаць — гэта не яе справа.

ПАХАВАННЕ

Студзень 1942 года.

Памёр бацька Сени Цёмкіна. Як Сеня клапаціўся аб ім!.. Як рупіўся, каб уратаваць яго.

Наогул на хлопчыку трымаецца ўся сям'я. Ён прабіраецца цераз дрот у горад, здабывае сякі-такі харч. Корміць маці, малодшую сястру Рывачку. У сястры на галаве каўтун, а живот распух ад голаду — выгляд у яе жахлівы.

Сенькаў бацька мо і пажыў бы яшчэ, але зда-рылася неспадзяванае.

У хату аднойчы ўварваліся гестапаўцы і паліцаі з аховы парадку ў гета. З імі была Мірка Маркман, бацька і сын Сегаловічы. Яны патрабавалі золата. Сцягнулі з ложка хворага, пачалі шукаць.

Нічога не знайшлі (золата ў гэтым доме ніколі і не было!). Раззлаваны гестапавец піхнуў на бацьку жалезную бочку, разбіў яму нагу — пачаўся сэпіс...

...Трэба было пахаваць бацьку. Сенья вылез праз дрот у горад шукаць дошак. Сустрэў людзей, якія дапамаглі яму — далі дошкі. Тры дні капаў ён мёрзлую зямлю...

ЗАСТАВАЦА ЧАЛАВЕКАМ...

Прыемна, што нават у ліхую гадзіну людзі не губляюць сваю дабрату. Як важна — заўсёды заставацца чалавекам. От хоць бы той гадзіннікавы майстар Давід Шахнавіч Годар. Ён ішоў па Калектарнай вуліцы. Бачыць — на снезе ляжыць хлопец. Падняў, прывёў яго ў свой пакой на Шорнай.

Гэты хлопец — Сенья Цёмкін. Сенья хацеў выбрацца за дрот, пайсці да знаёмых па харч: знясілеў ад голаду і ўпаў.

Гаспадар напайў яго чаем з сахарынам. А жонка сказала:

— Вось табе панчохі, больш у мяне нічога няма. Прадай і купі бульбы.

Сеня памяняў панчохі на бульбу. Калі прынёс бульбу дамоў, маці пачала есці яе — сырую.

Давід Шахнавіч здабывае розныя аб'едкі, дзеціца імі з Сеньявай сям'ёй.

СТРАТА

Загінуў старшыня юдэнрата Ілья Мушкін. Усе гавораць, што ён быў выдатны чалавек: разумны, справядлівы, добры, пазбягаў ахвяр. Гэта сапраўдная страта.

Расказваюць, што Мушкін вызваляў нават з бункера. Там звычайна сядзелі асуджаныя на смерць.

Я некалькі разоў бачыла Мушкіна ля юдэнрата. Высокі, прыгожы, статны. Твар яго выклікаў давер. У манеры трымацца — годнасць і стрыманасць.

Яго павесілі.

...На месцы Ілы Мушкіна — нехта Іофе з Польшчы.

Якім будзе гэты?

ПРА НОВЫЯ ЗВЫЧКІ

Упэўнена, што не толькі ў мяне ёсць такое адчуванне. Не магу трымаць, калі хто-небудзь стаіць або ідзе ззаду. Здаецца, вось-вось адбудзецца нешта жахлівае, ад жудасці мурашкі паўзуць па пазваночніку і пачынае нудзіць.

У мяне гэта пасля Мішавага забойства. І цяпер той памідор перад вачыма, які ён нёс маці.

Няўжо, калі перажыву гэтае пекла, страшнае адчуванне застанеца?

З'явіліся новыя звычкі. Адна з іх такая. Калі кладзёмся спаць, абутак ставім у пэўным месцы. Якраз так, каб па сігналу не траціць часу, адразу абуцца. Каб бегчы! Куды? Ад смерці!

ПРА ГАЛОЎНАЕ

З намі ў калоне Сара Хацкелеўна Левіна. Яна маладая, рухавая, з вабным, жывым тварам. Яна і яе муж з Вільна. Яны гавораць па-руску з лёгкім польскім акцэнтам. З дзяцінства знаёмы акцэнт. Так гаварыла некалі наша суседка, маці маёй сяброўкі Нілы Кунцэвіч.

Вельмі падабаецца мне муж Сарачкі Барыс Левін. Ён і паэт і мастак. Прыгожы, таленавіты чалавек. У іх дачка, Алечка — светленькае, мілае дзіцё.

Чамусьці мне здаецца, што Сарачка звязана з падпольшчыкамі ў горадзе. Раней яна з намі не працавала. А цяпер часам далучаецца да калоны фірмы «Готцэ-Лейман». Я заўважыла, што ў час працы яна не раз знікала. Безумоўна, адлучалася ў горад. Можна, сярод яе беларускіх сяброў ёсць тыя, хто звязаны з партызанамі? Яна добра ставіцца да нас з мамай. Ёсць у яе паводзінах нейкая незалежнасць, адвага.

А вакол пануе страх — людзі ўсяго баяцца. Нешта трэба рабіць, шукаць нейкае выйсце. З кім яшчэ са знаёмых у горадзе можна звязацца? Магін паход да яе даваеннай прыяцелькі, медсестры Людмілы Андрэеўны, нічога не даў...

Трэба бліжэй пазнаёміцца з Сарачкай...

ПРАНЕСЛА!

Мара Энціна працуе ў нейкай фірме на таварнай станцыі: разгружае вагоны, цягае мяшкі з цэментам, цэглу, каменні. Ёсць нешта вельмі прывабнае ў гэтай дзяўчыне. Сімпатычны твар, рашучасць у вачах. Яе любіць хлопец — беларус, з якім яна калісьці вучылася ў школе. Ён перадае харч, хоча вывесці Мару з гэта.

Мара перажыла жажлівае. Да яе ў пакой аднойчы зайшоў немец. Ён запытаўся, ці ёсць геаграфічныя карты, радыёпрыёмнік.

Мара адказала, што няма. Немец уважліва паглядзеў на яе і пачаў штурхаць Мару да ложка. Мара пачала крычаць.

У пакой уварваўся яе бацька з сякерай, прыбеглі суседзі.

Дзіўна, але немец чамусьці не стаў страляць. На гэты раз пранесла.

ЛЕЙМАН

Ныюць спіна, рукі, шыя. Ногі падкошваюцца. Колькі тачак з каменнямі, глінай, цэментам перацягалі! Спачатку лічылі: пяць, дзесяць, дваццаць. Потым перасталі лічыць. Сёння нам пашэнціла. З раніцы разы два адпачывалі. Дазволіў шэф Отта, які кіруе намі. Не, Отта не з карычневай зграі. Нават знешне ён не падобны на гэтых вылюдкаў. Вочы ў яго добрыя і чамусьці сумныя. Ён заўсёды дазваляе адпачыць, калі побач няма Леймана, аднаго з гаспадароў фірмы, у якой мы працуем.

Лейман ходзіць па будоўлі, заглядвае ў кожны кут і гучна крычыць. Прарэзлівы, гартанны крык

яго чуцён здалёк. Мы хаваемся ад яго. Ніколі я не чула такога агіднага голасу. Ён выклікае ў душы такія ж боль, як свіст бізуна, з якім гаспадар ніколі не разлучаецца.

Б'е Лейман наводмаш. Падыдзе і знянацку паласне, як шабляй. Або нібы прапануе гульнію са скакалкай з няўдалым вынікам — ударам па нагах. І тады задаволена рагоча. Ад яго рогату робіцца страшна.

Ён пужае нас сваім выглядам. У яго рыжыя валасы, чырвоны твар з распухлым носам, вылінялыя бровы і зялёныя калючыя вочы. Уражвае і абутак: высокія карычневыя крагі з рамянямі і металічнымі спражкамі.

Я ненавіджу яго. Ён нядаўна біў маму. Здаецца, у той момант ён біў і мяне. Біў, смеючыся, з радасцю.

...Разам з Гітай Яфімаўнай Мацкевіч, прыгожай, самавітай жанчынай, урачом, мама цягне тачку. Лейману гэта падабаецца: два ўрачы ў адной запрэжцы. Ён пільна сочыць, трымаючы ў руках бізун.

Мы з Асяй ідзём следам за мамай і Гітай Яфімаўнай. Раптам мама спатыкаецца, падае. З тачкі выцякае раствор.

Я кідаюся да мамы.

Лейман з усёй сілы сцебануў яе па спіне. Бягу ратаваць маму. Хапаю ў паветры бізун. Я ўжо не баюся ката. Толькі душыць крыўда. Плачу і крычу, колькі маю моцы:

— Шлагэ муці ніхт! Зі істдох айн мэнш!¹

Дзіўна, але Лейман перастае біць. Ён паглядае то на маму, то на мяне. Потым пераводзіць позірк на Отта.

¹ Не бі маму! Яна ж чалавек!

Той глядзіць на яго з дакорам.
Лейман віскліва ўскрыквае: «Фэрфлюхтэ
юдэн!»¹ і адыходзіць.

ОТТА

У Отта позірк лагодны, спачувальны. Ён ужо ў гадах, напэўна, за сорок... Ён з яўнай прыхільнасцю ставіцца да яўрэйкі Эдзіт.

Тут працуюць дзве яўрэйкі з Германіі, Эдзіт і Лінда, якія жывуць у зондэргета. Зондэргета — месца, дзе жывуць яўрэі, вывезеныя з розных гарадоў Германіі і з іншых краін Заходняй Еўропы. Але ў нас іх усіх называюць «нямецкімі», а яшчэ часцей «гамбургскімі» яўрэямі. Зондэргета знаходзіцца ў нашым гета, асобна адгароджана дротам.

Эдзіт і Лінда трымаюцца разам. Лінда — маленькая, слабая істота. Яна, як цень, ходзіць за Эдзіт. Нават у гэтых абставінах Эдзіт выглядае жанчынай, поўнай годнасці. Цяжкі валік светлых валасоў, высокая тонкая шыя, светла-шэрыя вочы з доўгімі вейкамі. Ходзіць лёгка, як балерына. Магчыма, яна і сапраўды балерына?

Мы з Асяй назіраем за Отта і Эдзіт. Немец ахвотна размаўляе з жанчынай. Часта заўважаем, як Эдзіт і Лінда ядуць шэры нямецкі хлеб. Гэта, канечне, пачастунак Отта.

Сустрэкаемся позіркам з Отта. Ён нешта гаворыць Эдзіт, пасля звяртаецца да мяне.

Высветлілася, што Эдзіт хоча навучыцца гаворыць па-руску. Я не разумею: у такі час вучыцца, калі не ведаеш, ці будзеш праз хвіліну жыць! Эдзіт пачынае гаворку:

— Я пачынаю слёва: кліб, дом, горёд.

¹ Проклятыя яўрэі!

Ага! Яна ўжо ведае некалькі слоў.

— Біттэ ¹, — хвалюся я.

— Хюбшэс кінд ², — кажа Отта.

Эдзіт тлумачыць, што Отта гаворыць пра мяне, што я нагадваю яму дачку Магду...

Як гэта дзіўна: недзе ў Германіі ёсць дзяўчынка, немка, падобная на мяне!

Можа, таму гэты немец заўсёды добра ставіцца да мяне, што я нагадваю яму дачку? Але ён добры і да іншых людзей з гэта...

«ПАМЯТАЙ, НА МАГІЛЁўСКАЙ ШАШЫ!..»

На Свардлова, ля фабрыкі-кухні я раптам убачыла Нілу Кунцэвіч, сваю любімую сяброўку. Пяшчотна-ружовы твар, ямачкі на шчоках, доўгія каштанавыя косы.

Разам хаваліся ў газасховішчы. Там была і група артыстаў-ліліпутаў з цырка. Мы з Нілай вельмі смяяліся, калі Іна пыталася ў адной ліліпуткі:

— Дзяўчынка, ты ж яшчэ маленькая. Чаму носіш туфлі на высокіх абцасах?

Наогул усё наша жыццё прайшло разам. Кніжкі агульныя, песні агульныя, кветкі на клумбах пад вокнамі агульныя. Разам іх саджалі, даглядалі.

Бацька Нілы камуніст. Дагэтуль я не ведала, ці давялося ім эвакуіравацца. Значыць, не.

Радасна абняліся. Я з гэтым праклятым кляймо — жоўтымі латкамі. Гэта небяспечна для Нілы.

— Дзе ты? Дзе твае?

¹ Калі ласка.

² Мілае дзіця.

— Мы ўжо не ў Мінску, — адказвае яна. — Тут небяспечна для таты. Многія яго ведаюць. А як твае? Што будзеце рабіць? Не паварочвайся... Ззаду немец...

Ніла гаворыць таропка, спяшаючыся:

— На ўсякі выпадак запомні: мы пакуль у Волме, на Магілёўскай шашы.

Паспешліва развітваемся.

— Памятай, на Магілёўскай шашы...

— Я запамню, Ніла...

ГАТЭНБАХ

Гатэнбах — гэта прозвішча аднаго з камендан-таў гета. Па-нямецку яго называюць «аусгальтэр фон гета» («утрымальнік гета»). Квадратная по-стаць у зялёным шынялі. Квадратны чырвоны твар. Прозвішча на ўсіх нас наводзіць жудасць.

Як толькі яго машына прыпыняецца на тэрыто-рыі гета, усе чакаюць нечага страшнага. Мы ўжо ведаем, з яго прыездам пачнуцца аблавы, хапун.

Вось чаму так стаілася, прыціхла гета, калі ў апошні дзень лютага машына Гатэнбаха спыніла-ся на Юбілейнай ля юдэнрата. Чутка пра гэта раз-неслася імгненна.

Гатэнбах сказаў у юдэнраце:

— Пяць тысяч душ... На спецработы...

Некаторыя думалі, што немцам сапраўды спатрэбіцца столькі людзей на нейкія спецработы.

* * *

Людзі асцярожна пачынаюць дзейнічаць, ка-паюць сховішчы. Днём і ўночы. У самых розных

месцах: у склепах, пад грубкамі. Зносяць туды ежу, запасаюцца вадой.

Наша сховішча ў звычайным склепе.

Два папярэднія пагромы — сёмага кастрычніка і 20 лістапада 1941 года пачыналіся на світанні.

Першага сакавіка праходзіць спакойна. У ноч на другое сакавіка не спім. Усё глядзім у вокны. Найбольш адчайныя выходзяць на вуліцу, на разведку, прыслухоўваюцца, распытваюць адзін аднаго. Ціха. Як звычайна, ля дроту прахаджваюцца немцы, паліцаі. Можа, пранясе?

Час ісці ў калону, на работу. Напружанне спадае. З'яўляецца надзея...

ПАГРОМ 2 САКАВІКА

У гадзін дванаццаць на Свядлова прыбеглі мае сяброўкі — беларускі Ната і Ніна.

— Не ідзіце ў гета. Там пагром!

Адразу ўспамінаю прыезд Гатэнбаха ў юдэнрат! Вось яго словы: «Пяць тысяч душ!» Вось чаму столькі калон не выпусцілі сёння на работу ў горад. Нашай калоне пашанцавала — яна адна з першых выйшла за межы гета. А мама з Іначкай там... Хаця б яны як-небудзь уратаваліся.

Што рабіць? Што рабіць?

— Я пабягу туды, да дроту.

— Куды пабяжыш? — спыняюць Ната і Ніна. — І ім не дапаможаш і сябе загубіш...

Ната і Ніна журботныя стаяць побач. Чым яны могуць мне памагчы? Узяць да сябе — небяспечна.

Стаім і плачам.

— Ася жывая? — пытаецца Ната.

— Ага, толькі вельмі хвора... У яе прыпадкі з таго моманту, як немец ударыў бізуном па галаве.— Ёй сёння дрэнна... Ідзіце, дзяўчынкі... Дзякуй...

Ногі зрабіліся непаслухмяныя. Іду, здаецца, доўга-доўга. Ася сядзіць на прыступках лесвіцы з заплюшчанымі вачыма, пакутлівым тварам.

Страшна гаварыць пра навіну, з якой прыйшлі Ната і Ніна. У Асі ў гета засталася мама. Тата яе загінуў у першыя дні ў час аблавы. Бацькі яе — юрысты. Сям'я Верабейчыкаў была вельмі паважаная ў горадзе.

Я ўсім раскажваю пра страшную навіну. Можна, людзі разбягуцца па вуліцах, знойдуць паратунак. Хаця, куды бегчы? Можна, хто ў знаёмых схавецца?

Слёзы, крыкі, енк...

Падыходжу да Эдзіт і Лінды.

— Ін гета айнэ акцыён¹, — кажу я.

— Абэр ін зондэргета дасэльбе?² — пытаецца Лінда.

Я ўмольна гляджу на Эдзіт:

— Ман мус Отта заген. Інс гета дарф ман ніхт геен. Алле вэрдэн эршосэн...³

Папрасіць Отта? Што ён можа зрабіць, асабліва цяпер, калі Лейман вярнуўся з Германіі?

Эдзіт маўчыць...

Я ўжо не клапачуся пра сябе. Мае думкі толькі пра маму з Інай. Уяўляю сабе, як яны лезуць ў сховішча, як сядзяць там, змарнелыя, спуджаныя. А можа, іх ужо няма? Можна, забілі або забіваюць у гэтую хвіліну?!

¹ У гета пагром.

² А ў зондэргета таксама?

³ Трэба сказаць Отта. У гета нельга ісці. Усіх заб'юць...

Час, здаецца, спыніўся, не рухаецца. Колькі ўжо? Баюся спытацца: можа, ужо скончыўся рабочы дзень і нас вось-вось павядуць туды, у гета?

Ніхто не бяжыць, не ўцякае ў горад. Ды як бегчы без пашпарта.

Эдзіт паведамляе, што Лейман з Германіі яшчэ не прыехаў. Але ці ёсць надзея? Што можа зрабіць Отта?

У пяць гадзін Отта аб'яўляе, што калона ў гета не ідзе...

Вечарам ён прынёс нам хлеб.

...Ноч праводзім у склепе...

* * *

Раніца 3 сакавіка.

Працуем, цягаем тачкі. Як там мае? Можа, іх ужо няма? У Асі зноў прыступ эпілепсіі. Отта вызваліў яе ад работы. Сядзіць, бедненькая, на прыступках лесвіцы. Думае пра сваю маму...

Я цягаю тачкі з Юляй Гарфінкель. У яе ўжо няма бацькоў, іх забілі.

Ад работы стаміліся ўшчэнт, ледзь перастаўляем ногі.

Отта часта перагаворваецца з Эдзіт. Мы проста молімся на яго. На свой страх і рызыку ён не пусціў калону ў гета, выратаваў нас.

Як ён растлумачыць свой учынак, калі спытаюць. Хаця б яму паверылі!

Сёння ён не падобны сам на сябе. Нервуецца: не там паклалі, не туды носіце. Мы разумеем: у яго блягі настрой.

Канец рабочага дня. Отта выстройвае калону, вядзе ў гета.

...Вакол лужыны крыві на снезе — сляды нядаўняга пагрому.

Насустрач бягуць людзі. Да мяне кідаюцца Іна з нейкай жанчынай. Божа мой, я ледзь пазнаю маму. Жывыя! Толькі маму сапраўды не пазнаць! Жоўта-сіні твар, нейкія шэрыя валасы, паліто на ёй доўгае-доўгае. Так, гэта мама, страшэнна схуднелая, таму і паліто стала доўгае, матляецца, як на вешалцы.

— Жывыя, жывыя, мае родныя,— плачу ад радасці.

Заўважаю побач Отта:

— Мама, Отта выратаваў нас...

Мы глядзім яму ўслед. Ён накіроўваецца з Эдзіт і Ліндай у зондэргета. Я пытаюся, ці быў там пагром.

— Не,— адказвае мама,— іх яшчэ не чапалі.

Юля таксама абдымае маму. А дзе Ася? Ці жывая яе маці?

— Я шукала яе, не знайшла. Усе, што засталіся жывыя, прыбеглі сюды,— гаворыць мама.

Мы бязым на Абутковую, да Асі. Дзверы расчынены, Ася сядзіць на ложку бледная, скамянелая.

Ася засталася адна...

* * *

Усе, хто былі ў склепе, жывыя.

Мама расказвае:

— З раніцы пачалася паніка. Затрымалі рабочыя калоны. Мы зразумелі, што вашу калону раней выпусцілі за вароты. Пасля пачалася страляніна. Гета ачапілі. Мы паспелі спусціцца ў склеп. Іначка прыціснулася да мяне, дрыжыць. Ногі, спіна, рукі млеюць. І пра цябе думаю, пра тату, пра бабулю... А потым,— мама змаўкае...

— Яны стралялі ў наш склеп,— працягвае су-

седка-ўрач Гіта Яфімаўна, спіскаючы скроні.—
І стралялі доўга-доўга.

— Дык яны знайшлі ўваход у склеп?

— Знайшлі... Толькі не спусціліся ўніз, а
стралялі з лесвіцы... Добра, што склеп доўгі, мы
ўсе збіліся ў дальні кут. Раптам чуем: «Не, там
нікога няма. Бачыце, не крычаць... Інакш бы спу-
жаліся... Дзе яны маглі схавацца? Можна, на га-
ры? Эх, узарваць бы гэты кагал!»

— Я думала, што яны кінуць гранату,— да-
поўніла маму Гіта Яфімаўна.— Было жаданне вы-
скачыць наверх, кінуцца на гэтых нелюдзяў. Толь-
кі падумала: выскачу — усё сховішча выдам.

Якая прыгожая жанчына Гіта Яфімаўна! Вы-
сокая, зграбная. Вочы яркія, сінія. Валасы кашта-
навыя, звязаныя на патыліцы вялікім вузлом.

— А ведаеце,— раптам кажа мама.— Учора ў
мяне быў дзень нараджэння.

— Ну вось,— абдымаю я маму,— мы перамаг-
лі ў твой дзень нараджэння — засталіся жывыя...

«ХАЧУ ЦЯБЕ НАМАЛЯВАЦЬ...»

Да гэтага ніколі не прывыкнеш! Нельга гля-
дзець у шклянныя вочы Сарачкі Левінай. Яны як
мёртвыя. Яшчэ некалькі дзён назад яе муж і дач-
ка былі жывыя. Іх забілі ў час пагрому 2 сака-
віка. Алечку — у гета. А Левіна — на рабоце ў
горадзе. Кажуць, ён загінуў гераічна. Расказва-
юць, што нейкі немец аддзяліў яго ад іншых ах-
вяр, як фахарбайтэра-спецыяліста. (Левін — мас-
так, а працаваў маляром.) Але ён застаўся з тавары-
шамі. Яны разам кінуліся на немцаў.

Людзі мяркуюць, што ён і гэтыя яго сябры бы-
лі звязаны з падпольшчыкамі...

...Я не магу забыць яго твар, такі прыгожы, разумны. Гэта ж толькі што было... Мы з Асяй і Юляй стаялі побач у калоне. Раптам Ася сказала:
— Слухайце, а мы не забыліся?

З-пад пушчаў Палесся,
З-пад Нёмана, Сожа...

Мяне панесла, як на крылах, я падхапіла:

З-пад Пцічы, Дняпра і Заходняй Дзвіны...

Нехта ўзяў мяне за локаць:

— Я хачу намаляваць цябе, дзяўчынка... Аба-
вязкова напішу. Вось такой, якая ты цяпер...

Гэта быў Барыс Левін, мастак, прыгожы, уз-
нёслы чалавек.

Я чула і іншыя расказы пра тое, як ён загі-
нуў. Але запаў у сэрца — гэты.

ЦУКЕРКІ І КУЛІ

Пасля 2 сакавіка проста баюся падыходзіць да юдэнрата. Там, зусім побач, на Ратамскай ву-
ліцы, немцы расстралялі ўсіх людзей, якіх выгна-
лі са сховішчаў, усе калоны, што не паспелі вый-
сці з гета. Там адбылося яшчэ адно страшнае зла-
чынства: забойства выхаванцаў дзіцячага дома.

Гавораць, што перад самым злачынствам адзін
з фюрэраў быў у гета і частаваў будучыя ахвя-
ры цукеркамі.

Гестапаўцы кідалі ў яму жывых дзяцей і за-
сыпалі зямлёй. Стагнала і варушылася зямля. Не-
магчыма ні ўявіць, ні асэнсаваць такое. Калі па-
дыходжу да юдэнрата, здаецца, гэты стогн чуец-
ца і зараз.

...Астатнія ахвяры пагрому, які адбыўся 2 са-
кавіка, кажуць, вывезены і расстраляны ў Койда-
наве.

З ДЗЁННІКА ЛЯЛІ БРУК

«...Голад страшэнны. Холад яшчэ горшы. Мы сталі жыць у бальніцы, у палаце, дзе працавала мама. Тут былі шкарлатынозныя хворыя. Потым уся бальніца запоўнілася тыфознымі.

26 сакавіка захварэла мама. Праз некалькі дзён злягла і я. У нас быў сыпны тыф у цяжкай форме. Я яго вытрымала, хаця вельмі схуднела.

За адным няшчасцем ідзе другое. 16 красавіка не стала нашага таты. Такого добрага, любімага чалавека...

...Я ніколі не забуду, як у бальніцу людзям прыносілі перадачы. Нам не было каму насіць. І раптам:

— Брук! Бохан хлеба і тры кавалкі цукру.

І запісачка ад Яшкі Чорнага, майго таварыша па школе. Ён прынёс мне дзве перадачы. Дзякуй, мой дарагі таварыш.

Яшчэ калі быў жывы тата, ён цішком наведваў Таліка. Аказваецца, Талік не ў Лены Сакаловай, а ў другой суседкі — Галі Туміловіч. Мы яе раней не ведалі... Жыве яна з мужам, але не мае дзяцей і таму папрасіла нашага Таліка.

...Дык вось у бальніцы мы атрымалі ад яе запіску і ўстанавілі з ёю сувязь. Муж яе шафёр. Калі мы выйшлі з бальніцы, яны нам перадалі харч. Гэта было вельмі дарэчы».

З ЗАПСАЎ БЕРТЫ МАЙСЕЕЎНЫ БРУК

«...Каты ўварваліся ў нашу бальніцу... і забілі ўсіх хворых з 31-й палаты. Сярод іх быў мой муж. Так скончылася жыццё Жэні, які з дня на дзень

чакаў дакументаў, каб вырвацца з горада і стаць у рады народных месціўцаў.

...Я не ведала, што назаўсёды згубіла лепшага сябра ў жыцці, што ў Лялінькі няма ўжо бацькі, такога самаадданага чалавека. Ад мяне гэта ўтойвалі. Але я чула плач Лялінькі, якая ляжала побач на ложку.

Як крыху памацнела, пачала ўставаць, Лялінька мне сказала. Я яшчэ нават плакаць не магла, не магла ўсвядоміць таго, што рабілася вакол, — ляжала, апухлая ад голаду...

Да нас у бальніцу прабралася Тася — сястра Галі Туміловіч, якая пасля першага пагрому забрала да сябе Толюшку (бацька яго рускі — Уладзімір Іванавіч)...

...Тася прынесла крыху буракоў, бульбы і кавалак хлеба. З таго часу не цуралася нас, памагала чым магла».

ПОБАЧ

Нас вядуць у калоне. Праходзім ля турмы на вуліцы Валадарскага. Тут сядзяць тыя, хто змагаўся супраць фашыстаў. Хто яны? Можа, сярод іх ёсць і мае знаёмыя? У думках дзякую вязням. Ведаю, што іх чакае, і сэрца разрываецца ад болю.

Не раз ужо думаем, як жа звязацца з падпольшчыкамі, партызанамі? І мама, і я, сарваўшы латкі, адлучаліся з работы, блукалі па вуліцах у надзеі сустрэць знаёмых.

З таго часу як прыехаў Лейман, пакідаць работу вельмі небяспечна.

Сёння я ў калоне без Асі і Юлі. Ася з цяжкай ангінай. Юля пачала кашляць крывёю. Дрэннае надвор'е, заўсёды мокрыя ногі здароўя не прыбаў-

ляюць. Дзяўчынкі захварэлі, не пайшлі на ра-
боту...

Што рабіць? Як знайсці выйсце? Можа, і ў ге-
та ёсць падпольшчыкі? Як звязацца з імі?

У нас жа столькі знаёмых у горадзе! Хоць бы
каго сустрэць! Людзі, зразумела, зараз не гавар-
кія, але, можа б, удалося знайсці нейкую сувязь?

Неўзабаве на рагу вуліцы Урыцкага бачу на
тратуары дзяўчыну. Яна скіроўваецца да мяне.

— Ніна! — пазнаю сваю сяброўку Ніну Ліп-
ніцкую, з якой калісьці была ў піянерскім лагеры
ў Тальцы.

— Я цябе даўно шукаю, — шэпча Ніна, ідучы
побач.

Добра, што сёння ў гета нас вядзе Отта! Ён,
напэўна, зробіць выгляд, што нічога не заўважае.
А Ніна ідзе побач.

— Мама, сястра жывыя? — пытаецца яна.

— Пакуль што жывыя... А як ты?

— І не пытайся... Можа, мне ўдасца табе да-
памагчы... Пастараюся дастаць для цябе пашпарт.
З ім ты зможаш выбрацца з гета...

— А мама, сястра?

Ніна паціскае плячыма.

Хутка дае мне пакунак:

— Тут хлеб, крыху сала.

З любоўю, з невыразнай тугою гляджу я на
сваю цудоўную сяброўку. Баюся, што бачу яе ў
апошні раз. У маім становішчы кожная сустрэча
можа быць апошняй.

Мы ідзём побач. Набліжаемся да брамы ў гета.
Размаўляць тут вельмі небяспечна.

— Нінок, — ледзь чутна кажу я ёй, — як доб-
ра, што мы разам. Дзякуй табе. Бывай!

Ніна туліцца да мяне, шэпча:

— Бывай. Пастараюся дапамагчы табе.

Яна аддаляецца ад калоны. Я ўжо не бачу яе за натоўпам.

Успамінаю піянерскі лагер у Тальцы. Там некалі мы разам выступалі ў самадзейнасці, спявалі: «Мы шлі под грохот канонады, мы смерці смотрели в лицо...»

Мы і зараз глядзім смерці ў твар. Мы разам, мы побач, нягледзячы на ўсе пакуты.

БУЛЬБА, ХЛЕБ, МЕДЫКАМЕНТЫ...

Цяпер можна пратрымацца яшчэ нейкі час. Мама хадзіла да Яфіма Абрамавіча Давідоўскага. Ён жыве на Ратамскай. Гэта былы мамін пацыент. Яго дом не згарэў. І ён мяняе тое-сёе з адзення на харч.

Яфім Абрамавіч вельмі абрадаваўся мамінаму прыходу. Падзяліўся ўсім, што меў. Мама прынесла ад яго сапраўднае багацце: хлеб, муку, бульбу! Ён даў тое-сёе з медыкаментаў са сваёй хатняй аптэчкі. Людзі вельмі часта прыходзяць да нас, просяць дапамогі. Як можна дапамагчы без лекаў? Цяпер яны ў нас ёсць. А яшчэ яна прынесла ад Давідоўскіх гематаген. Мы так паласаваліся ім — сапраўдны шакалад!

РАФАЛАК

Зноў бачылі Мірку Маркман з юдэнрата.

— Як жывеш? — пытаецца ў яе задзіра, былы студэнт Рафалак Навадворац.

Мы ведаем, што гэты прыгажун з цыганскімі вачыма падабаецца ёй.

— лепш не бывае! — смяецца Мірка.

— А што робіш?

— Працую міліцыянерам,— ні то сур'ёзна, ні то насміхаючыся, адказвае Мірка. — Бачыў да вайны жанчыну-міліцыянера? Не? Ну дык цяпер паглядзі.

— А дзе твой працуе?

— Мой? Адгадай загадку! Рукі брудныя, але харч ёсць...

— А ў цябе рукі чыстыя?

Мірка спачатку не дагадваецца, на што намякае Рафалак. Смеючыся, яна працягвае юнаку рукі. Маўляў, чыстыя, паглядзі. А потым разумее, у чым справа:

— Ты гэта што? Ану правальвай у калону! І не пападайся...

Пачвара ў жаночым абліччы! Адкуль толькі ўзялося такое стварэнне?!

СКРЫПАЧ КАСТАЛЯНСКІ

Вось што сказала мне Нэла Літвак.

Іх калону водзяць на работу ў гебітскамісарыят. Там ідзе нейкае будаўніцтва. Разам з мулярамі працуе Лазар Касталянскі. Да вайны ён быў скрыпачом.

Пра тое, што Лазар скрыпач, даведаўся адзін з немцаў. І вось дзіва: прынёс былому музыканту скрыпку. Загадвае іграць. Скрыпач адмаўляецца, спасылаецца на тое, што даўно не трымаў у руках інструмент, што ўжо і пальцы не слухаюцца, ды і са слыхам няладна пасля кантузіі...

Немец настаўляе пісталет...

Лазар пачынае іграць. Пальцы спачатку сапраўды не слухаюцца. Пасля нібы вырываецца на

волю душа. Душа Лазара і душа скрыпкі. Ён іграе Шумана. Слёзы цякуць па яго твары.

...Праз некалькі дзён немец зноў прынёс Касталянскаму скрыпку. Лазар ужо не адмаўляўся. Спрытна настройвае інструмент і хутка іграе. Гуцыць такая знаёмая, такая цудоўная мелодыя: «Утро красит нежным цветом стены древнего Кремля».

— Адзін музычны сказ,— кажа Нэла,— а здаецца, што вакол зноў заззяла сонца і расцвілі ружы.

Потым пасажы, гамы і зноў Шуман. Немец так нічога і не зразумеў...

«СКАЖАШ, Я — КОСЦЯ ДАМЯНАЎ...»

Відаць, Рута задумала гэта даўно. Яе суседка Шэва Озер кажа, што напярэдадні Рута старанна прасавала той дзіцячы матроскі гарнітурчык. Шэва яшчэ дзівілася: навошта?

Дом, у якім перад вайной жыла Рута, не згарэў, і яна ўзяла з сабой у гета і дакументы і тое-сёе з рэчаў. Гэтую матроску таксама. Звечара яна некалькі разоў прымерала гарнітурчык на Косціку, дзе-нідзе ўшыла, таму што кашулька і штонікі на хлопчыку матляліся. Потым доўга вучыла малога:

— Скажаш, я — Косця Дамянаў. Мой тата балгарын...

Раніцай Рута апранула сына ў матроску, падышла з ім да дроту.

Шэва стаяла непадалёк і ўсё чула і бачыла.

Калі варта прайшла міма, Рута рассунула ў дроце дзірку, выпусціла хлопчыка за агароджу:

— Стой тут, сыноч, не адыходзь.

Потым пачакала, калі паліцай паверне і падыдзе да іх. Рута нават сама паклікала яго:

— Сюды! Сюды!

Паліцай здзівіўся:

— Што за цырк? Чаму ён тут?

— Паслухайце мяне, паслухайце. Яго бацька балгарын. Паглядзіце, яго завуць Канстанцін Дамянаў. Вось метрыка.— Рута прасунула праз дрот дакумент.

Паліцай пакруціў метрыку ў руцэ, хмыкнуў, перапытаў хлопчыка:

— Дык хто ты?

— Я Косця Дамянаў... Тата балгарын,— спалохана залепятаў малы.

— Бач, вызубрыў! Колькі твайму здыхляку гадоў?

— Шэсць яму, шэсць. Там усё напісана.— Рута ўмольна глядзіць на паліцаю.

— А цябе як завуць?

— Рут Сталярская. Рута.

Паліцай сцэпануў плячмі:

— Во імечка!.. А дзе ягоны бацька, балгарын твой?

— У Ігарцы.

— Саслалі? — паліцай здзекліва пасміхнуўся.

— Не, не. За тыдзень да вайны ў камандзіроўку паехаў.

— Што хочаш? Гавары хутчэй. Доўга з табой баўлюся.

— Адвядзіце хлопчыка ў горад. У дзіцячы дом. Выратуйце дзіця. Вось вам.— Рута зняла з пальца пярсцёнак.— Залаты, заручальны.

Паліцай цапнуў пярсцёнак, азірнуўся.

— Што яшчэ ў цябе ёсць?

— Нічога...

Хлопчык уцяміў, што адбываецца.

— Мама, я не пайду з ім!

— Ідзі, Косцік, ідзі, сыноч.

Паліцай прыкладам адпіннуў хлопчыка ад агароджы:

— Пайшлі.

Рута раптам спалохалася.

— Ты не заб'еш яго? Не заб'еш?!

Яна пралезла праз дзірку ў дроце, пабегла следам.

З-за павароту паказаліся немцы і паліцаі. Адзін з іх ускінуў аўтамат...

Рута пахіснулася, упала, пацягнулася наперад рукамі.

НАЭМІ

Калі яна праходзіць побач, і мужчыны, і жанчыны праводзяць яе позіркамі. Дзівосная прыгажосць!

— У яе твар біблейскай Суламіфі,— сказаў неяк настаўнік Леў Аўрамавіч Мірскі.— Наогул дзяўчаты расцвілі насуперак вайне.

Нашу Суламіф завуць Наэмі. І гэтае павучае імя вельмі пасуе ёй. У яе смуглявы, яркі твар, хвалістыя цёмна-рыжыя валасы, высокая, лёгкая постаць.

Мы пазнаёміліся з Наэмі, як пасяліліся тут, на Слабадскім завулку, пасля пагрому 20 лістапада. Яна жыве побач, на Калектарнай.

Леў Аўрамавіч меў рацыю, калі сказаў, што дзяўчаты расцвілі. А Шэва Озер, суседка Наэмі, гаворыць, што дзяўчаты расцвілі на бяду. Яна раіць дзяўчыне завязаць галаву хусткай, не ўзнімаць вачэй, сугуліцца, хавацца ад немцаў, каб не прыставалі.

Але ўсё ж яны ўгледзелі Наэмі...

...Цяпер мы прыбіраем барак, дзе жывуць немцы-чыгуначнікі. Ён знаходзіцца на Маскоўскай вуліцы, ля Заходняга моста. Мы — гэта Ася, Наэмі і я. Выходзім на работу з той жа калонай, якая працуе на будоўлі дома на Свядрлова. Пасля нас асобна немец-чыгуначнік вядзе ў барак.

Барак прыбіраюць яшчэ дзве беларускія дзяўчыны: Таня і Люда. Дзіўна, але немцы-чыгуначнікі не забараняюць нам размаўляць з імі. Спачатку мы пазбягалі дзяўчат. Таня і Люда таксама баяліся гаварыць з намі. А цяпер асвойталіся, сталі пазычаць адна ў адной вёдры, анучы, нават дзяліліся харчамі.

Неяк у барак зайшоў іх шэф гер Мінц. Ён доўга, уталопіўшыся, глядзеў на Наэмі. А праз некалькі дзён зноў заявіўся і забраў яе.

Мінц зрабіў Наэмі сваёй прыбіральшчыцай. Гэта вельмі небяспечна для яе. Некалькі разоў ён ужо затрымліваў дзяўчыну, адпраўляў у гэта не з нашай калонай.

* * *

Вакол Наэмі нейкія неверагодныя падзеі. Яна зноў не прыйшла дамоў з нашай калонай. Мама захвалявалася, хадзіла да яе на Калектарную. Наэмі не застала дома. У пакоі, дзе яна жыве, сядзеў паліцай...

* * *

Тое, што Наэмі расказала, вельмі ўзрушыла. Гэта першая жаночая тайна, якую даверылі мне. Высветлілася, што паліцай, якога бачыла мама, — зусім не паліцай. Гэта былы аднакласнік Наэмі Слава Ракіцкі. Яны даўно закаханыя. Ён шукае

магчымасць выратаваць Наэмі. З гэтай мэтай Слава набыў паліцэйскую форму.

Ён вельмі непакоіўся за Наэмі. І ёсць падставы! Звычайна Слава чакае Наэмі на Рэспубліканскай, калі калону вядуць у гета. Сустрэнуцца, бывае, позіркам, і ўжо лягчэй. А тут гэтая гісторыя з Мінцам, пра якую яна не мае магчымасці яму расказаць. Вось чаму, не сустрэўшы яе ў калоне, ён зайшоў да Наэмі дамоў.

Наэмі прасіла Славу не рызыкаваць жыццём. Але ён супакойваў яе, абяцаў, што хутка дабудзе для яе пашпарт, і яны разам пойдучь з Мінска. Куды — мы не пытаемся. Разумеем: да партызан або шукаць іх...

* * *

Жудасна! Я сама сведка таго апошняга страшнага спаткання Наэмі і Славы.

Наша калона вяртаецца з работы.

Ужо відаць уваходная брама, апякаючыя сэрца надпісы на ёй: «Айнтрыт фэрботэн! Цутрыт фэрботэн!»¹

Раптам Наэмі хапае мяне за руку, шэпча:

— Вунь Слава!

Ён набліжаецца да нас, расштурхоўвае калону, паспявае нешта аддаць Наэмі. Яго адразу схапілі. У гэты момант да Наэмі кідаецца паліцай, вырывае з рук клунак, нечым трасе над галавой:

— Пашпарт, — крычыць ён, — пашпарт!

Слава зрабіў усё, што мог, каб выратаваць Наэмі. Але, відаць, за ім ужо сачылі...

Цяпер іх вядуць абаіх: Наэмі і Славу. У турму або адразу на расстрэл?

У калоне распач... У сэрцы маім адчай.

¹ Уваход забаронены!

МОЦНАЕ СКЛАНЕННЕ

Кожны выхад за дрот — такая рызыка, такі страх!

...Іду ад Гурскіх. Родныя, цудоўныя людзі. Аказваецца, яны ўвесь час рознымі шляхамі даведваюцца пра нас. Іду, забяспечаная харчам, а галоўнае — чалавечым цяплом.

Ганебныя жоўтыя латкі схаваны за пазухай. Азіраюся. Бачу, на рагу Урыцкага і Інтэрнацыянальнай два немцы. Вось і ўсё... Яны побач ужо. Чую пытанне:

— Во лігт дас тэатр? ¹

— Тэатр? Дорт! ² — паказваю і тлумачу ім панямецку, як знайсці тэатр. Раптам у аднаго заўважаю нядобры бляск у вачах. Ён пытаецца, адкуль я ведаю нямецкую мову, ці не яўрэйка я?

— Найн! Найн! Іх бін кайнэ юдзін! Ін дэр шуле хабэн вір гут дойч гелернт. Іх эрінэрэ міх зогар ан манхе грамацішэ рэгельн. ...Футурум більдэт ман... Цу дэр штаркен дэклінацыён гехэрт... ³

Я шпару граматычныя правілы, якім калісьці нас так добра навучыла настаўніца Вера Аляксандраўна. Немцы здзіўляюцца:

— Унваршайнліх! Зі хатэн айнэ аусгецайхнэтэ лерэрын... ⁴

...Дзякуй вам, Вера Аляксандраўна!

¹ Дзе знаходзіцца тэатр?

² Тэатр? Там...

³ Не! Не! Я не яўрэйка! Мы ў школе добра вучылі нямецкую мову. Я нават памятаю граматычныя правілы... Будучы час утвараецца... Да моцнага скланення належаць...

⁴ Неверагодна! У вас была выдатная настаўніца...

МОЖАШ БЕЗ ЛАТАК

Отта вельмі добра адносіцца да Ані Батвіннік. Аня — настаўніца. Рыжаватая, з дзівосным беларужовым колерам твару, з шэрымі вачыма, спакойная, стрыманая. У свой час, у добры даваенны час, Аня выкладала і матэматыку і нямецкую мову. Аня ў Отта і ў нас за перакладчыцу.

Аня пазнаёмілася з Отта раней за нас. Тады ён упершыню атрымаў калону рабочых і спытаўся, хто разумее па-нямецку. Аня не хацела прызнавацца. Але жанчыны падказалі. Отта пагаварыў з ёю і здзівіўся:

— Напэўна, у цябе былі багатыя бацькі і вучылі мовам.

— Не, бацькі мае былі звычайныя рабочыя людзі. Нас усіх вучыла дзяржава, прытым бясплатна. А пасля сама стала настаўніцай.

Отта з павагай ставіцца да Ані. Прыносіць каву. Неяк убачыў, што яна хуценька прышывае сваю жоўтую латку (нядаўна хадзіла ў горад), падышоў і сказаў:

— На рабоце можаш хадзіць без латак. Прышыеш пасля, як у гэта пойдзеш.

Отта — незвычайны чалавек! У гэтым мы пераканаліся.

Ад Ані даведаліся, што яго прозвішча — Шміт, што ён інжынер-будаўнік, ненавідзіць Адамскага і Леймана — шэфаву фірмы «Готцэ-Лейман», на якую нас прымушаюць гнуць спіны.

БЕДНАЯ ХАНКА

Бедная Ханка... Знявечаная душа... Ёй жа ўсяго шаснаццаць... Гэты нелюдзь доўга высочваў яе.

Дзіва, што яна яму падабаецца! Адны косы чаго вартыя! Доўгія, чорныя. А сама, што тая птушка трапяткая. Даверлівыя блакітныя вочы, ямачка на падбародку.

Дзікун! Прымусіў, узяў яе сілком.

Скарыстаў сваю ўладу — ахоўніка парадку. Гетаўскі паліцай! Такі ж паліцай, як тыя бобікі, што там, за дротам.

Падмануў Ханку. Сказаў, што зможа папярэдзіць яе пра аблаву на Зялёнай вуліцы, дзе яна жыве, схавася ў юдэнраце. Толькі за гэта яна павінна прыйсці да яго... Маўляў, проста так прыйсці, пагаварыць...

І Ханка паверыла. Прыйшла ў прызначаны час...

ІНГРЫД

— Уцякай, хапаюць дзяўчат і хлопцаў! — крычыць мама і штурхае мяне ў процілеглы бок. Я бягу і бачу, што і адтуль рухаецца ланцуг зялёных шынялёў.

Злева двары і дамы Абутковага завулка. Справа — дрот зондэргета, дзе жывуць яўрэі, прывезеныя сюды фашыстамі з-за мяжы.

Ужо чуюцца нямецкая каманда, крыкі людзей. Усё! Пастка! Выйсця няма!

— Мэдхен! Мэдхен! ¹ — раптам чуюцца голас з боку зондэргета. Я паварочваюся і бачу ля дроту дзяўчынку.

— Хір, шнэлэр! ² — шэпча яна і робіць у дроце праход.

¹ Дзяўчынка, дзяўчынка!

² Сюды, хутчэй!

Я забягаю на тэрыторыю зондэргета. Спыняюся там, нібы небяспека мінула, выглядваю, шукаю вачыма маму. Яе не відаць.

— Шнэлер, шнэлер, ком інс хаус¹, — цягне мяне за рукаў дзяўчынка, і мы забягаем у дом.

Я ледзь аддыхалася. Кідаюся да акна, непакоюся:

«А раптам гэта зноў пагром?»

— Муці, фатэр, дызэс мэдхен іст аус айнэм гета².

Незнаёмыя людзі глядзяць на мяне. Потым нешта пытаюцца. Я не разумею. Хутка, часта дыхаю.

Жанчына падае мне крэсла, прыносіць шклянку вады.

Я зняможана падаю на яго, аглядваюся. Адразу з'яўляецца думка, што былых гаспадароў дома, пэўна, знішчылі, а гэтых, новых, пасялілі тут нядаўна. Шафа, камода, скураная канапа з высокай спінкай. Такая мэбля была амаль у кожным даваенным доме. Але што гэта так прыкоўвае позірк? Чамаданы! Не нашы, замежныя. Іх чатыры, стаяць адзін на адным. І на сталі нейкая дзіўная рэч. Ні то скрынка, ні то шкатулка з мазаічным малюнкам. Не магу адарваць позірку ад скрынкі. Напэўна, дзяўчынка заўважае гэта. Яна адчыняе яе. Гукі турэцкага маршу ашаламляюць мяне.

— Моцарт... Моцарт... — шапчу я. Гаспадары стрымана ўсміхнуліся.

Ага! Гэта ж бацькі дзяўчынкі, якая выратавала мяне! Доўгі, худы тата і маленькая, тоненькая мама.

Моцарт... Добрыя вочы людзей... Іншы свет,

¹ Хутчэй, хутчэй, у дом.

² Мама, тата, гэта дзяўчынка з таго гета.

думаю я, зусім іншы свет... Але спахопліваюся: гэта рэшткі таго даваеннага свету.

Змаўкае чароўная музыка.

— Данке, данке¹,— гавару я і рухаюся да дзвярэй.

— Найн, найн... Іх зэе нах²,— кажа жанчына. Але дзяўчынка апярэджвае яе.

— Інгрыд! Інгрыд!

Вось як завуць маю выратавальніцу. Якое прыгожае імя!

Інгрыд хутка вяртаецца. Бледны, спуджаны твар. Яна нешта расказвае бацькам. Я ўслухоўваюся і разумею: ля дроту ляжаць забітыя хлопцы.

— Міт фліккен?³ — пытаюся я. (Калі з латкамі, значыць з нашага гета.)

Інгрыд ківае ў знак згоды.

Разумею, гаспадарам небяспечна. Я зноў памыкаюся да дзвярэй. Бацька дзяўчынкi спыняе мяне. Я заўважаю, які ў яго жоўты, змучаны твар. Раптам ён увесь скаланаецца ад кашлю. На прыкладзенай да вуснаў насоўцы — кроў. Ён хутка адварочваецца, хавае хусцінку ў кішэню.

...Колькі часу я ўжо тут? Як там мама, Іна? Нарэшце гаспадар выходзіць з дому. Мне здаецца, што яго няма цэлую вечнасць. Вяртаецца і кажа, што мне можна ісці.

— Данке, данке,— шапчу я і бягу да дроту. Інгрыд праз дзірку выпускае мяне.

Я бягу да сябе, на Слабадскі. Думкі блытаюцца: як мама з Інай? Ці не схапілі маіх сябровак Броню і Леначку Гольдман? Хто яны, мае выра-

¹ Дзякуй, дзякуй.

² Не, не! Я пайду пагляджу.

³ З латкамі?

тавальнікі з зондэргета? Адкуль іх прывезлі? Які хворы ў Ингрыд тата... Напэўна, сухоты. Няўжо памрэ? Памрэ?

У гета, здаецца, з маіх знаёмых, ніхто не паміраў сваёй смерцю... Толькі гвалтоўнай...

НАЧНЫ ПАГРОМ

31 сакавіка 1942 года.

Прачынаемся ад страляніны. Яна зусім побач. Дагэтуль ноччу пагромаў не было. Што ж гэта такое?

— Партызаны! — кідаецца да дзвярэй Хаім Пульман.— Я іду з імі!

Не паспяваем апамятацца. Хаім хапае лом і выскаквае з дому. І тут жа стрэл. Мы разумеем: Хаім забіты, гэта зноў пагром ці аблава.

Гуртам збіраемся ў маленькім пакойчыку. Дзверы барыкадзіруем шафай. Паглядаем у акно. Сядзім стаіўшы дыханне.

...Галасы немцаў і паліцаяў недзе побач. Адхіліліся крыху ад акна, глядзім на падворак. Божа, які жах! Пры святле месяца і ліхтарыкаў бачым, што з дома, які насупраць (ён лічыцца на Калектарнай вуліцы), выганяюць людзей. Жанчыны выносяць на руках дзяцей. Некага цягнуць па зямлі. Людзей падганяюць прыкладамі, ставяць да сцяны. Выразна чуюцца загады:

— Цум ванд! Фон ванд!¹

Людзі паварочваюцца то тварам, то спіной да сцяны.

— Шнэлер! Шнэлер!²

¹ Да сцяны! Ад сцяны!

² Хутчэй! Хутчэй!

Людзі круцяцца шпарка, шпарка, як завадныя.
Не вытрымліваюць, падаюць...

— Штэен! ¹

Усе спыняюцца.

Як схавацца ад крыкаў, плачу, якія даносяцца з вуліцы?

Чуюцца стрэлы. Ад жудасці прыціскаюся да мамы, Іны. Нешта плыве перад вачыма, ногі робяцца, як ватныя...

Здалёк даносіцца грукат. Не, гэта не здалёк. Грукаюць у нашы дзверы. Выразна чутна гаворка:

— Мы тут, здаецца, не былі?

— Ага, не былі!.. Але дзе яны дзеліся? Можа, Сафронаў павыганяў іх? Залазь у склеп.

Мы стаіліся, не дышам. Баімся за Паўліка. Яго, трохгадовага хлопчыка, маці прыціснула тварам да грудзей, каб не плакаў, не крычаў.

Відаць, паліцай злазіў у склеп, бо чуем:

— Пуста! Няма нікога.

Яны ўжо ля шафы, якая хавае нас. Адчыняюць яе, капошацца ў адзенні.

— Бяры сваёй Раісе...

— Гы-ы-ы, яно вялікае... лепш гэту вазьму. А ты чаму не бярэш?

— Мае жыдоўскага не носяць.

Адыходзяць. І раптам стрэл. У шафу. Бываюць рэчы, якім няма тлумачэння: ніхто з нас не войкнуў, не закрычаў. Нават Паўлік.

Паліцаі пайшлі. Але мы не выходзім са сховішча. Світае.

На вуліцы, ля сцяны забітыя. Бачым некалькі яўрэяў з зондэргета. Іх адразу адрозніваеш ад нашых па адзенні. У аднаго на грудзях жоўтая зор-

¹ Стаяць!

ка — могоендовід, іудзейскі знак. Немцы, відаць, пачалі прымушаць яўрэяў з зондэргета насіць гэтыя жоўтыя зоркі, як нас — жоўтыя латкі.

Тут жа немцы і паліцаі. Чуецца гаворка. Можа, гэта прыйшла пахавальная каманда? Немцы ж падрыхтавалі сваім землякам-яўрэям ролю магільшчыкаў. Яны прымушаюць хаваць забітых з нашага гета. Відаць, зараз панясуць нябожчыкаў на могілкі... Што гэта? Расстраляных складваюць штаблямі.

Той, што з жоўтай зоркай, адыходзіць убок. Ён зусім недалёка ад нашага акна. Махае рукамі, плача, яго ванітуе. Паліцай прыкладам штурхае яго да штабля мерцвякоў, прымушае зносіць забітых.

Які кашмар!..

* * *

Па гета пранеслася хваля начных пагромаў. Адзін з іх зноў быў па суседству, на нашым Слабаскім завулку.

Ночы сталі такія ж страшныя, як і дні.

КРЫВАВЫЯ РУЧАІ

Мару Энціну прывезлі ў інфекцыйную бальніцу ў цяжкім стане. Тэмпература за сорок, трызненне. Дыягназ: брушны тыф. Усё ж яе выходзілі.

Яна была зусім слабая, не магла рухацца. Побач ляжала маленькае дзіця. Хворыя сумна жартавалі:

— Хто хутчэй пачне хадзіць, Мара? Ты ці гэтае малое?

Страшная вестка пра начны пагром на Слабадскім адразу даляцела да бальніцы. Там, на Слабадскім завулку, жыла Бэці Якаўлеўна Століна, якая была для Мары другой маці. Мары яшчэ не дазвалялі ўставаць з ложка. Але дзяўчына ўзяла палкі і, апіраючыся на іх, як на мыліцы, дайшла да Слабадскога. Яна ўбачыла крывавыя ручаі на снезе, гару забітых. Дом, дзе жыла Століна, пакуль што не зачэпілі. Мара кінулася шукаць Бэці Якаўлеўну. Але ў кватэры нікога не знайшла. Дзяўчына зразумела, што людзі хаваюцца ў склепе. Яна стала крычаць:

— Выходзьце! Выходзьце!

Людзі пачалі вылазіць са сховішча. Мара ўбачыла змучаную, скамянелую Бэці Якаўлеўну...

КАЛІ ВЯРНУЎСЯ ДАМОЎ

У гэты дзень у доме Цёмкіных была радасць. Сенья прынёс дамоў кавалак сала і яйкі. Наогул у апошні час хлопец непрыкметна бегавіць ў горад. Мужнасці і спрыту яму не займаць. Проста на вачах вырастаюць і такія адчайныя! Вочы шэрыя, бліскучыя. І такая рашучасць на твары.

...Днём была радасць. А ноччу...

Дом Сеньі стаіць ля самага дроту. Спяць у гета чуйна, прыслухоўваюцца да кожнага гуку. Сенья першы ўбачыў немцаў, якія акружалі дом.

— Хавайцеся! Уцякайце! — закрычаў ён.

Сенья разбіў акно і выскачыў на Шорную, за дрот.

Як вярнуўся назад, застаў толькі маці. Яна схавалася пад ложкам, і яе не знайшлі, уцалела.

Усе ў доме былі пастраляны. Сястру Сени — Рывачку знайшлі на Абутковай. Яна памыкалася ўцячы. Яе закалолі штыком.

СЫПНЯК

У гета была эпідэмія сыпняку. Мама хадзіла ў інфекцыйную бальніцу, удзельнічала ў ліквідацыі сыпнога тыфу.

Наогул жа яна неўрапатолаг, а ў гета і за тэрапеўта, і за педыятра, і за траўматолага... і за чорнарабочую.

Толькі цяпер мама расказала мне пра эпідэмію сыпнога тыфу. Вельмі баяліся, каб немцы не даведаліся пра гэта. Яны б знішчылі гета. Урачы, увесь медыцынскі персанал маўчалі. Рабілі выгляд, што тут, у інфекцыйнай бальніцы, лечаць людзей з іншымі хваробамі.

ПАКУЛЬ ШТО...

Я ўжо не першы раз праходжу каля дроту зондэргета. Вельмі хачу ўбачыць сваю выратавальніцу Інгрыд. Можа, яна ці хто з бацькоў выйдзе сюды? Часта ўспамінаю іх. Музычная шкатулка... Моцарт... Іх смеласць... Ім я абавязана жыццём...

Калі я ўбачу Інгрыд, перадам ёй вось гэты падручнік нямецкай мовы для вучняў сёмага класа. Я знайшла яго ў кватэры на Слабадскім завулку. Напэўна, хтосьці з дзяцей перад вайной вучыўся па ім.

Доўга хаджу ля дроту зондэргета, а Інгрыд не бачу. Іх жа яшчэ не чапалі, не расстрэльвалі, прывезеных яўрэяў. З іх ствараюць пахавальныя ка-

манды, загадваюць пасля пагромаў збіраць і хаваць забітых. Вось на якія работы ганяюць. Але пакуль што не расстрэльваюць... Пакуль што...

ЗАБОЙСТВА ПАД МУЗЫКУ

Яшчэ адна садысцкая выдумка... На плошчы ля юдэнрата гучыць музыка. Немцы збіраюць людзей на апэлі — гэтае нямецкае слова, якое азначае «пераклічка», ведаюць у гэта ўсе. На іх выступаюць з прамовамі, чытаюць загады. А бывае і такое: выводзяць людзей і тут жа расстрэльваюць проста так, пад музыку.

Раніцай мы з Асяй да юдэнрата, дзе збіраюцца людзі на работу і дзе праводзяцца апэлі, цяпер не ходзім. Далучаемся да калоны па дарозе, на Рэспубліканскай. Гэта вельмі небяспечна, рызыкуем жыццём. Але на апэлях з музыкай яшчэ больш жудасна.

НЕЛЮДЗІ

Людзі з нянавісцю гавораць пра нелюдзяў з юдэнрата і гетаўскай паліцыі: Разенבלата, Эпштэйна, Вайнштэйна, Сегаловіча, Тульскага, Рышылеўскага. Разенבלат і Эпштэйн з Польшчы. Гэта нейкія ашалелыя паслугачы.

Падлюг ненавідзяць і многія людзі, што вымушаны працаваць у юдэнраце. Не раз мы чулі, як яны адмянялі распараджэнні нямецкіх паслугачоў у час адпраўкі калон на работу. Відно было, з якой нянавісцю і грэблівасцю адносяцца гэтыя людзі да здраднікаў.

ЦОРЭС

Я зноў ля дроту зондэргета. Зноў шукаю Ингрыд. А побач робіцца нешта неверагоднае. Вачам не веру. Спекулянтка пранікла ў гета і мяняе харч на рэчы.

— А што ў цябе ёсць прадаць, дзеўчынка? — пытаецца спекулянтка. (Слова па-руску, слова па-нямецку.)

— Цорэс, — чую я знаёмы голас.

Цорэс — па-яўрэйску «гора». Неверагодны адказ! Прыглядаюся і бачу Ингрыд. Светла-каштанаваыя валасы, цёплы прыветны позірк.

— Ингрыд! Ингрыд, — крычу я і працягваю дзяўчынцы падручнік.

Доўга ля дроту затрымлівацца нельга. Я называю Ингрыд сваё імя і дамаўляюся сустрэцца тут заўтра, як вярнуся з работы.

* * *

У Ингрыд памёр тата.

Так, Ингрыд сказала праўду: яна можа прадаць толькі гора.

Яе бацька быў настаўнік. Перад тым як яўрэям з Франкфурта-на-Майне загадалі выязджаць з горада, ён пайшоў развітацца са сваёй школай, у якой працаваў. Толькі са школай, не з людзьмі. Да яго падышлі вучні, нямецкія хлопчыкі. У гэты момант яго білі штурмавікі.

Я ўспамінаю апошнюю сустрэчу Элінай мамы, Бэлы Майсееўны, з яе вучнямі.

ПА ТРАТУАРЫ — НЕЛЬГА!

Мацейку Шустара забілі за тое, што ён ішоў па тратуары. Узялі і забілі... Гэта называецца: «расстрэл за невыкананне загаду». У гэта ўсё забаронена: купляць харчы, гучна размаўляць, хадзіць па тратуары...

Пра гэта немцы ўсё часцей гарляняць на сваіх апелях...

А Мацейка Шустар быў матэматык, шахматыст, светлая галава.

ЧЫРВОНАЯ ЗОРКА

Яшчэ адна сустрэча з Інгрыд. Стаім ля дроту побач з іншымі людзьмі, а яна чамусьці адцягвае мяне ўбок. Потым прасоўвае праз дрот руку. На далоні — пяцікутная чырвоная зорка! Адкуль яна ў яе? Інгрыд расказвае: ад таты. А адкуль яна ў яго — не ведае. Можа, ён быў камуністам? На гэтае пытанне дзяўчынка паціскае плячыма. Тэльманаўцам? Тэльмана любіў... Так, так, Тэльмана любіў...

Адчуваю на сваёй далоні цяпло роднай пяцікутнай зоркі, якое так даверліва падзяляе са мной дзяўчынка з Франкфурта-на-Майне.

ТАКОЕ МЫ НЕ БАЧЫЛІ...

Такое мы яшчэ не бачылі...

Отта пасылае Аню Батвіннік у канцэлярыю занесці нейкую паперу. Загадвае зняць латкі, паказвае кірунак:

— Дас лігт ан айнэр экке. Да хаст ду аўсвайс ¹.
...Аня ідзе па Савецкай, ідзе смела, упэўнена.
Раптам нехта крычыць побач:

— Куды разагналася! Я цябе не раз бачыў у калоне...

Паліцай! Аня тлумачыць, што атрымала загад занесці паперу ў канцылярыю.

— Брэшаш! Гэтага не можа быць! Я павяду цябе ў турму!

Аня адказвае:

— Спытай у немца — ён мяне паслаў.

— Добра, у мяне ёсць паўгадзіны. Хадзем!..

Паліцай прыводзіць Аню на Свядлова. Людзі бягуць да Отта.

— Вас іст лёс, Анхен? ² — пытаецца Отта.

Аня расказвае.

Мы не верым сваім вачам: Отта даў паліцаю аплявуху! Той просіць прабачэння. Але Отта ківае на Аню:

— Біттэ зіе ум фэрцаюнг ³...

Такое мы яшчэ не бачылі!

РАВІНКА

Апошні час Нэла Літвак працуе з намі. У той дзень нешта ўсё ў яе не ладзілася. То тачка з рук выслізне, то сама спатыкнецца.

— Чамусьці страшна мне сёння,— гаварыла яна.

Мы з Асяй яе супакойвалі:

— Не трэба так. Алечка ж з бабуляй...

¹ Гэта на тым рагу. Вось табе пропуск.

² Што здарылася, Аня?

³ У яе прасі прабачэння.

Стараліся падмяніць Нэлу, каб яна магла прысесці, колькі хвілін адпачыць.

Але сэрца Нэлы нездарма разрывалася прадчуваннем. Вярнуўшыся з работы, ні дачкі, ні маці яна не застала.

...Дом іх папаў у аблаву. Усіх схопілі і кудысьці павезлі.

Нэла ўтрапёна ўглядалася ў падлогу. Чырвоныя плямы на падлозе былі ад крыві і ад раздушаных ягад рабіны. Нэла зразумела: Алечка з бабуляй рабілі пацеркі.

Скамянелая, яна прыціснулася ў двары да дрэўца з чырвонымі гронкамі. Гэтая рабінка была апошняй радасцю яе дачкі.

АРДЫНСКІ

Мама зноў была ў горадзе. Мы ледзь дачакаліся яе. Хадзіла да сваіх сяброў. Прыйшла з неверагоднай чуткай. Вось што ёй расказалі.

Прафесар Ардынскі, з якім калісьці яна працавала, звярнуўся да немцаў з просьбай дазволіць жонцы, яўрэйцы, жыць за межамі гета.

Немцы дазволілі. Але пры ўмове, што нямецкія ўрачы зробіць ёй стэрылізацыю.

Ардынскі атруціўся...

ІТАЛЬЯНЕЦ

Жанчына цягне дзяжу. Дзяжа вялікая, цяжкая. Кабета ледзь перастаўляе ногі. Яе даганяе вайсковец. Ён усё бліжэй і бліжэй. Ад страху яна запавольвае крок. Салдат даганяе, забірае дзяжу. Жанчына кідаецца наўцёкі.

Вайсковец у незнаёмай форме крычыць ёй услед:

— Іх бін нікс дойч... Іх бін італьяно... Італія — фэрштэен? ¹

Жанчына спыняецца, супакойваецца. Італьянец дапамагае ёй несці дзяжу.

Чаму італьянец у Мінску? Дагэтуль іх тут не было. Былі мадзьяры, кажуць, і румыны. А цяпер з'явіліся італьянцы. Але паводзяць яны сябе прыстойна.

БЭДЗІ-ГРЭТА

Ніколі дагэтуль не бачыла жанчын-немак у гэта. Адна з іх адбірае для сябе з калон дармовую сілу.

— Ду ², — тыцкае яна мне ў грудзі.

Нас з Ассяй разлучаюць. Я не буду працаваць у той калоне, якой кіруе Отта? За ўсё, што ён зрабіў для нас, мы вельмі ўдзячны.

А гэтая тоўстая рыжая гаспадыня, якая яна? Здаецца, такая нечаканая перамена ў маім жыцці нічога добрага не зычыць...

Фраў Бэдзі-Грэта — так завуць немку. Можна, імя яе пішацца інакш, але гучыць яно імяна так.

Чаму яна пасялілася тут, у гэтым каменным будынку на Мэблевай вуліцы? Мы нічога пра яе не ведаем.

Завіхаемся: мыем падлогу, сцены, вокны. Перастаўляем мэблю, вялізныя фікусы, чысцім, сцелем дываны.

¹ Я не немец... Я італьянец... Італія — разумееш?

² Ты.

Хто яна, гэтая фраў? Яе бясспрэчна слухаюцца нават немцы.

Можа, жонка якога начальніка? А можа, сама начальніца?

Як хмара вырастае яна над нашымі спінамі і крычыць, крычыць. І голас у яе, хаця і жаночы, але такі ж пранізлівы, як у Леймана. Добра, што я рабіла ў яе толькі некалькі дзён.

Дзякуй богу, я зноў у калоне, якую водзіць на работу Отта.

ГЭР АДАМСКІ

Як плакала Броня Гольдман! Як плакала!

Яна цяпер працуе на разгрузцы вугалю на чыгунцы. І ўзяла яго ў прыпол крыху дамоў, каб прапаліць грубку.

Якраз у гэты дзень Адамскі зрабіў вобыск. У час вобыску ён знайшоў вугаль. Броню за гэта пабіў люта. Звер зверам.

Наогул адкуль у немца такое прозвішча — Адамскі?! Можа, сярод продкаў былі палякі? Але ж немцы ненавідзяць і палякаў!

Чамусьці ён выбраў сабе ў прыбіральшчыцы дзяўчыну з гета. Многія кажуць, што яна прыгожая. Мне не падабаецца. Праўда, высокая, тонкая. Але паходка нейкая бусліная. Ходзіць, выцягнуўшы шыю. Свежы твар з ямачкамі на шчоках. Але ёсць у ім нешта лісінае.

Кажуць, гэты звер Адамскі добра да яе ставіцца. Усякае бывае...

ЛЕБЯДА З МОГІЛАК

Мама з Інай хадзілі на могілкі. Нарвалі там лебяды. Мама накрышыла яе, паклала на патэльню, падагрэла. Смачна!

Фіма недзе дастаў сахарын. Пілі кіпень з сахарынам. Якая асалода!

ПАГРОМ 28 ЛПЕНЯ

Спяшаюся, на хаду ем аладкі. Думаю пра наша штодзённае меню: дробна пасечаная і разагрэтая на патэльні лебядка або крапіва, аладкі з высевак ці з бульбяных лупін.

Спяшаюся. Сёння дамовіліся з Асяй далучыцца да калоны на Рэспубліканскай. Паспяваю зрабіць некалькі крокаў па Абутковаму завулку і адчуваю нейкі неспакой. Неспакой пераходзіць у трывогу, трывога ў жах.

Насустрэч бягуць людзі, акрываўленыя, адзежа на іх пашматана.

Жанчына з акрываўленай рукой спыняецца, цяжка дыхае:

— Што там? — кідаюся да яе. — Аблава? Пагром?

— Не ведаю... Хапаюць... Запіхваюць у машыны... Ледзь вырвалася...

Значыць, пагром! Першая думка пра маму з Інай. Ці данеслася гэтая вестка да іх? Ці паспелі схавацца?

А я? Што мне рабіць? Забягаю ў двор. Плёта няма. Напэўна, разабралі на дровы. Хаваюся за браму. Паўз яе, з Рэспубліканскай, бягуць людзі.

Праз шчыліну ў браме бачу немцаў і паліцаў, якія пераразаюць шлях гэтым людзям.

Я нібы злілася з брамай. Калі знізу ўбачаць ногі, я прапала. А можа, з-за травы не відаць?

Выйсця няма. Дом зусім побач, але там ціха-ціха. Відаць, жыхары ўжо схаваліся.

Чую брэх сабак, якіх напусцілі на людзей.

...Машыны гудуць, гудуць. Ад'язджаюць ці яшчэ прыбываюць?

Бачу, немцы і паліцаі пабеглі далей па Абутковай, направа.

Дварамі, паўзком, хаваючыся, бягу дамоў. Спатыкаюся на забітых, падаю, узнімаюся, зноў бягу. Не памятаю, як дабегла дамоў. Памятаю цёплыя маміны рукі. Мама ўжо завяла Іну ў сховішча, чакала, можа, я прыбегу.

Сховішча. Не відно твараў, не чуваць галасоў. Цемра, холад, страх скоўваюць нас. Зноў тулімся да мамы. Яна, здаецца, грее нас сваім дыханнем.

...Трое сутак цягнуўся пагром. Трое сутак цемры і жаху.

МАЛЯ

Навошта яно нарадзілася, гэтае дзіця? Каб прыняць такую страшную смерць?

Які жахлівы лёс у Малі Крыгер і ў яе немаўляткі Лілечкі.

У часе пагрому 28 ліпеня Маля не спускалася ў сховішча. Яна сядзела на ложку са сваёй Лілечкай. Дзяўчынка нарадзілася ў гета. Гаварылі, што Лілечка — добры вястун. Нараджэнне дзяўчынкі — нараджэнне міру.

Ужо ўскочыла ў сховішча Маліна сястра Двося. Ужо ўцягнулі Малінага васьмігадовага сына Кіма, які не хацеў разлучацца з маці. Хутка зачыняць уваход туды.

А Маля ўсё сядзіць на ложку, прыціскаючы да сябе малое. Яна не ішла ў сховішча, баялася, што сваім плачам дзіцё выкрые астатніх.

Пачуўся голас старога Сэндара:

— Хіба ж так можна? Бяры хутчэй дзіця. Схаваем.

Нечакана пачалася страляніна.

Двося, якая павінна была зачыніць уваход, выскачыла і пацягнула сястру за сабой у сховішча. Маля не паспела схіпіць дзіця.

...Калі страляніна аціхла, Маля кінулася наверх — туды, да ложка. Маленькую дачку задушлі падушкай.

Маля ўзяла дзіця на рукі і выйшла на вуліцу. Яна ішла па гета, моцна прыціскаючы да сябе задушаную дачушку.

Людзі глядзелі на яе скамянелы твар, у застылыя вочы.

ОТТА ВЫРАТОЎВАЕ АНЮ

28 ліпеня наша рабочая калона да пачатку пагрому паспела выйсці за дрот гета.

Аню Батвіннік у гэты дзень накіравалі на Мэблевую, да Бэдзі-Грэты. У гадзін дванаццаць там з'явіліся дзеці, якія ўратаваліся ад пагрому. Яны казалі, што робіцца ў гета.

Аня мне пасля паведаміла:

— Усіх рабочых пастроілі ў калону. Значыць, павядуць у гета! Аглядаюся, куды б уцячы... Зусім блізка могілкі. Можна было б схавацца дзе небудзь за помнік... Але там чуліся стрэлы і лямант.

...Мы ўжо ля гета, на Шорнай. Калоны спыняюцца. Да нас набліжаюцца эсэсаўцы. Чуем словы:

«фахарбайтэр»¹, «шварцарбайтэр»². Значыць, у «фахарбайтэраў» ёсць надзея на выратаванне. А ў «шварцарбайтэраў» яе няма. Наша калона ўся з чорнарабочых. І на Шорнай і на Рэспубліканскай нападгатове чакаюць машыны. Да машын гоняць людзей. Уся дрыжу, плачу.

І тут чую голас Отта. Ён тлумачыць эсэсаўцу, што я не чорнарабочая, што я працую ў яго. Мяне выштурхоўваюць з калоны, вядуць туды, дзе стаяць «спецыялісты». Тут зусім мала людзей.

А людзей з калоны чорнарабочых ужо запіхваюць у машыны. Тых, што супраціўляюцца, расстрэльваюць.

Стаім, чакаем, камянеючы ад страху. Отта размаўляе з немцамі-ахоўнікамі. З іх размовы я высветліла, што нас не будуць расстрэльваць.

...На Шорнай — забітыя. Гэта тыя, хто памыкаўся ўцячы.

Нам загадваюць зносіць забітых на могілкі. Я не магу. Мяне нудзіць.

Шорная патанае ў крыві...

З ДЗЁННІКА ЛЯЛІ БРУК

«...Я разам з дзяўчатамі ўладкавалася працаваць. Якая была тая работа? Далі ў рукі лапату і пагналі рамантаваць чыгуначны насып. Працавалі з намі і ваеннапалонныя. Праца катаржная, асабліва для мяне пасля тыфу.

28 ліпеня ў час работы мы пачулі страляніну — у гэта пагром. Вяртацца назад было немагчыма. Мы ледзь упрасілі канваіра, каб ён пачакаў, не

¹ Спецыяліст.

² Чорнарабочы.

вёў нас у гета. Канваір паслухаўся, завёў у разбураны будынак, а сам пайшоў дамоў. Спалі на гарышчы, прытаіліся, баяліся, каб не заўважылі паліцэйскія...

...Тры дні мы не былі дома, і я ўжо думала, што страціла маму... На чацвёрты дзень, калі вярнуліся ў гета, я даведалася, што там, дзе мы жылі, усё знішчана, акрамя інфекцыйнай бальніцы. На гэты раз яшчэ пашанцавала: мама была жывая. Кашмару, які тут, не апісаць...»

ЮЛІ НЯМА...

Ася жывая! Жудасныя дні пагрому яна правяла ў сховішчы на Абутковай. А вось Юлі Гарфінкель, нашай Юлечкі ўжо няма. Яе забілі.

Успамінаю: зусім нядаўна, калі калона вярталася ў гета, нехта Юлю гукнуў з тратуара. Яна азірнулася і ўбачыла жанчыну.

— Цётка Маня! — адгукнулася Юля.

Жанчына, змахваючы слязу, заківала, але падысці да калоны бліжэй спачатку не адважвалася.

— Як там бабуля? — крыкнула Юля.

Жанчына спахмурнела, махнула рукой, сышла з тратуара, дагнала нас.

— Іх усіх пабілі, — пачулі мы. — Сагналі ў калгас Лекерта і расстралялі. Няма, дзіцятка, твай-ёй бабулі.

Юля збялела.

Потым яна расказала. Гэтая цётка Маня — з Чавусаў. Суседка і прыяцелька Юлінай бабулі — Юля часта прыязджала ў Чавусы на лета. А калгас імя Лекерта быў недалёка. У ім працавала многа яўрэяў. Таму, відаць, ён і стаў месцам расправы.

...А цяпер няма і самой Юлі.

З ДЗЕННІКА ЛЯЛІ БРУК

«...Нас перавялі працаваць на цагельны завод — грузілі цэглу. Са мной побач Сяля Бабадзян. Сяля засталася пасля пагрому 28 ліпеня адна, амаль без вопраткі. У мяне былі на змену сукенкі, мы дзяліліся.

З намі на цагельным заводзе працавалі хлопцы-беларусы. Яны вывозілі цэглу з печаў, а мы грузілі яе на машыны.

У вольную хвіліну збіраліся разам і размаўлялі. Пазнаёмілася з хлопцам, якога звалі Міша. Працавалі вельмі цяжка, а атрымлівалі раніцай дзвесце грамаў хлеба, а ў абед кацялок паснага супу. Хлопцаў кармілі лепш. І Міша часта аддаваў мне свой паёк. Мы з ім пачалі будаваць планы, як вырвацца з гэта. Міша і яго сябры абяцалі нам дапамагчы. Але нічога не атрымалася...»

АДНАКЛАСНІКІ

Вось які лёс сяброў Мары Энцінай, якіх яна ведала па школе.

Хлопцы з аднаго класа...

...Сёма Маршак.

Эсэсаўцы спынілі яго на вуліцы.

— Чаму без латак?

А Сёма заўпарціўся, не хацеў іх насіць. Колькі ні прасілі, не прышпільваў, не прышываў. Так ён змагаўся за сваю чалавечую годнасць.

Эсэсаўцы загадалі яму капаць яму.

— Навошта? — запратэставаў Сёма.

Яго прымусілі пісталетам.

Сёму закапалі жывым...

...Додзік Герцык. Мара кажа, што імя гэтага

хлопца людзі павінны вымаўляць з гонарам і ўдзячнасцю. Цудоўны, мужны юнак!

— Ён вельмі давяраў мне, — расказвае Мара. — Мы ж знаёмыя яшчэ са школы! Ад яго я чула правесткі з фронту, пра зводкі Савецкага інфармбюро. У апошні час Додзік пасля работы часта не вяртаўся ў гета. Заставаўся начаваць у горадзе. Разам з сябрамі слухаў па радыёпрыёмніку Маскву.

А потым Додзіка не стала: яго схапілі, катавалі, павесілі...

ВЫРАТАВАННЕ

Васіль Іванавіч Васільеў вывеў з гета сваю сям'ю — жонку Фрыду Абрамаўну і дачку Флорачку.

Дзе ён быў да нядаўняга часу, калі з'явіўся ў гета, ад каго даведаўся, што яго сям'я тут, не ведаем.

Аб тым, як ён уратаваў сям'ю, мне раскажаў мой добры сябрук Фіма Асіноўскі. Фіма — былы вучань Фрыды Абрамаўны. Ён вельмі дапамог ёй.

Васіль Іванавіч прыйшоў у гета: начапіў латкі і далучыўся да калоны, якая вярталася з работы. Затым прыцемкамі, да каменданцкай гадзіны, з дапамогай Фімы і свайго сябра, які стаяў на другім баку Шорнай, праз дзірку ў дроце перадаў маленькую Флору.

Сам Васіль Іванавіч застаўся начаваць у гета. Раніцай разам з Фрыдай Абрамаўнай у рабочай калоне выйшаў у горад.

Фіма ведае, што для Фрыды Абрамаўны ў яго былі прыгатаваны патрэбныя дакументы.

З ДЗЕННІКА ЛЯЛІ БРУК

«...Галя Туміловіч гаварыла маме, што калі б у нас былі дакументы, яна нам памагла б. (Мама ўжо некалькі разоў хадзіла да яе.) Я пачала шукаць якія-небудзь дакументы.

Мне прынеслі (і за тое дзякуй) непрыгодную, падробленую метрыку. Потым маме перадалі падроблены пашпарт.

І вось... Галя Туміловіч са сваёй малодшай, майго ўзросту, сястрой Тасяй падышла да дроту. Я падкапала пад ім яму. Яны памаглі мне перайсці на другі бок. Іду па горадзе, а мне здаецца, што кожны сустрачны ведае пра мяне ўсё... Мы зайшлі да Галі, і я жыла ў яе некалькі дзён. Хутка прыйшла мама...»

З ЗАПІСАЎ БЕРТЫ МАЙСЕЕЎНЫ БРУК

«...Помню словы Лялінькі: «Мамачка, як ірвецца сэрца туды, як невыносна тут. Пойдзем адсюль...»

У пэўныя дні Лялінька падыходзіла да агароджы, дзе з супрацьлеглага боку яе чакала Тася... Як ніхто не бачыў, Тася перадавала нам тое-сёе з харчоў. Дзякуючы ім, я паступова стала папраўляцца, шукаць хоць якія дакументы...

Іх прынеслі. Толькі тэрмін карыстання імі канчаўся. Боязна, небяспечна было, але мы адважыліся...

...Прызначылі час. Спачатку ўцякла Лялінька: падкапала яму пад дротам і выйшла. Я стаяла, глядзела ёй услед і пільна назірала за патрульнымі. Ад страху ледзь не разарвалася сэрца. Не па-

мятаю, колькі я так прастаяла. Мне здавалася, што Лялю затрымалі і пачалі катаваць.

Для мяне пачаліся чорныя дні. Па дамоўленасці я павінна была выйсці з гэта пасля таго, як атрымаю запіску ад Лялі. Але звестак ад яе не было. І я адважылася ісці сама.

...Мне як урачу ўдалося атрымаць пропуск у горад. Я павінна была пайсці па медыкаменты для бальніцы. Па гэтаму пропуску я і яшчэ дзве жанчыны выйшлі з гэта.

...Сястра Аня праводзіла мяне да дроту. У апошні момант я папрасіла, каб яна чакала ад мяне звестак... Мы дамаўляліся з Ляляй, што сустрэнемся ў Туміловічаў. Я пайшла туды...»

ЧАМУ НЕ СУСТРАКАЮ НІНУ?

Чаму я не сустракаю Ніну Ліпніцкую? Каб у яе ўсё было добра, яна, пэўна, з'явілася б, падышла да калоны ці паглядзела б здалёк.

Значыць, нешта здарылася. Можа, яе схапілі ў аблаве? Можа, пагналі ў Германію? Беларускіх дзяўчат Нінінага ўзросту забіраюць у Германію! Ніна ў рабынях? Не, не хачу нават думаць пра такое.

Але ўсё ж нешта не так.

ФОТАКАРТКА

Для метрыкі фотакартка не патрэбна. А для пашпарта яе абавязкова трэба мець. Што, калі Ніна Ліпніцкая або хто-небудзь яшчэ з сяброў дапамогуць дастаць пашпарт? Трэба сфатаграфавання.

Фатаграфія на вуліцы Мяснікова, паблізу ад Шорнай, дзе мы цяпер жывём. Якраз тут і дзірка ў дроце, якую раней зрабіў Фіма Асіноўскі. Забаўны, крыху касалапы, блізарукі хлопец. Мы заўсёды хвалюемся за яго акуляры. Хаця б гэтыя не людзі не пабілі іх часам. Без акуляраў ён бездапаможны.

...Я адважваюся. Фіма стаіць на варце. Хуценька выходжу з тэрыторыі гэта, перабягаю на другі бок Шорнай. Усё дрыжыць усярэдзіне, але ногі нясуць, нясуць наперад. Я ўжо на Абутковай. На сустрач — два паліцаі...

Раблю незалежны выгляд: даплятаю доўгую сваю касу. Пранесла!

Вось і Мяснікова. Ля будынка фатаграфіі чарга. Гэтага я не прадбачыла. Зноў раблю незалежны выгляд. Сустрэкаюся позіркам з людзьмі. Угаворваю сябе, што светлы колер вачэй выратуе ад небяспекі.

Надыходзіць мая чарга. Папраўляю каўнерык, абедзве касы перакідваю наперад. Фатограф, малада мужчына, са сцятымі вуснамі, працінае мяне вачыма. Фатаграфуе.

— Зайдзі ў сераду...

...Якое шчасце ісці без праклятых жоўтых латок ды па тратуары!

* * *

Ледзь дачакалася гэтай серады. Ідзём у калоне з работы. На Мяснікова зрываю латкі, непрыкметна аддзяляюся, шугаю да будынка фатаграфіі. Каб толькі не зачынены быў. Але бачу, людзі стаяць ля дзвярэй. Значыць, працуе.

Забіраю фотакартку. Адчуваю страх і неспакой. Паварочваю фатаграфію і на адваротным баку

чытаю: «Жыдоўка». Слупянею... Усё прапала. Значыць, заўважылі, высачылі...

Крадуся да выхаду, выбягаю на вуліцу. Азіраюся. Нікога... Зварочваю на Абутковую, забягаю ў двор, што насупраць фабрыкі. Бялявая дзяўчынка сядзіць у акне, зацікаўлена разглядае мяне. Зусім непатрэбная сведка.

Хаваюся ў прыбіральню. Праз шчыліны бачу паліцая. Ён заходзіць на двор, тузае дзверы. Пытаецца:

— Сюды дзеўка не забягала?

Жаночы голас спалохана адказвае:

— Не, нікога не бачылі.

Ён лаецца па-нямецку і выходзіць на вуліцу. Чакаю, чакаю, чакаю... Нарэшце, тулячыся да сцяны, выходжу з двара.

Як цяжка бегчы па ўзгорку на Абуткавай!

Стрэл! Куля прасвістала побач. Крык:

— Стой!

Шорная! Каменны дом. Ля яго парваны дрот на зямлі. (Некалькі дзён назад у дрот урэзалася машына.) Гэта зусім побач з нашым домам. Не памятаю, як забягаю ў каменны дом. Ззаду свіст, крыкі. Дварамі бягу далей. Да болю сціскаю ў руках сумку з фотакарткамі. Да сваіх застаецца некалькі крокаў.

ГОЛАД

Страшная рэч — голад. Увесь час хочацца есці, баліць нутро, кружыцца галава, хістаешся ад млявасці.

Чамусьці ўвесь час думаеш пра хлеб. Пра хлеб — наыве і ў сне. Жуём кавалкі паперы, саскрабаем крэйду з печы... Здаецца, што іншы раз

траціш прытомнасць. Баюся, каб гэтага не заўважыла мама... Але яна ўсё бачыць. Аддае свой хлеб. Дзеліцца сваёй пайкай Іначка. Няўжо ў мяне такія галодныя вочы?

ВІТА

Ад голаду ратуе мая сяброўка Віта Рабіновіч. То бульбы падкіне, то мукі. Ад сваёй сям'і адрывае...

Мы знаёмыя з ёю не вельмі даўно. Знешне Віта вельмі прывабная. Крыху заікаецца, але мне здаецца, што гэта ёй нават пасуе. Самаахвярная, шчодрая, не па ўзросту мужная. У яе забілі бацьку і старэйшую сястру Цылю. Але як яна трымаецца! Толькі боль у вачах. Напэўна, ён назаўсёды пасяліўся ў іх, гэты боль.

Віта — па-лацінску — «жыццё»... Што ж накіравана дзяўчынцы з такім імем? Жыві, не загінь, мая Віта!

ДЛЯ БУДУЧАГА

Ніна Шнайдар уцякала ад немцаў з-пад самай Варшавы. Там яна займалася ў кансерваторыі па класу вакала. Дабралася неяк да Вільні, а пасля вайна прыгнала яе ў Мінск. Ні кала ні двара. Адзінае багацце — голас. Дзіўнай прыгажосці сапрадна. Але каму яно патрэбна ў вайну ды за дротам?!

Мы пазнаёміліся ў калоне. Высокая, худая, з выразным тварам. Валасы ў яе асляпляльна рыжыя, вусны прыпухлыя, нейкі адчайны позірк яркіх шэрых вачэй. Ёй, напэўна, гады дваццаць два...

Адна, без ніякай падтрымкі, на чужой зямлі, за дротам. Але бездапаможнай сябе не адчувае. Ведае польскую і нямецкую мовы. Нядрэнна гаворыць па-руску.

Разам прыбіраем барак немцаў-чыгуначнікаў. Даведаўшыся, што Ніна вучылася ў кансерваторыі, яны загадваюць выканаць песню. Ніна нешта заспявала па-польску. Немцы спынілі яе:

— Не, не гэта, — і нагадалі мелодыю.

Дзяўчына спачатку падхапіла яе, а пасля змоўкла... Немцы прымушалі спяваць «Хорста Веселя» — марш нацыстаў.

Немец зноў загадаў пець. Ніна маўчала. Тады адзін схпіў вядро з вадой і выліў на дзяўчыну.

...Увечары, да каменданцкай гадзіны, я прыбегла да Ніны на Абутковую вуліцу.

І тут пачула яе голас. Гучалі гамы.

— Яна не толькі сама спявае. Яшчэ і суседскую дачку вучыць... Навошта? — сцэпанула плячыма бабуля Блюма.

Але Ніна, напэўна, ведае — навошта. Для будучага... Яна вельмі хоча, каб яно было...

ЗАБЫЦЦА ПРА ЖУДАСНАЕ

Дзякуй, Інгрыд! Сёння я ў блакітнай блузачцы, якую ты мне падарыла. Дзіўна, але ў гэтых жудасных умовах хочацца добра выглядаць. Я нават зрабіла сабе новую прычоску. Збіраю на скронях валасы ў валікі, а потым заплятаю косы. Яны ў мяне ўжо доўгія, густыя. Мама кажа, што такая прычоска мне да твару, і вельмі хвалюецца.

У калоне ўсе неяк па-новаму паглядзелі на мяне. І так хораша стала ад таго, што адчула сябе больш дарослай, што чыста апранута, што людзі

гавораць прыемныя словы. Хочацца забыцца пра жудаснае.

Я яшчэ ні ў кога не была закаханая. Падабаўся спачатку Міша Лубін, а потым Толя Беражкоў, Мішу «любілі» вельмі многія дзяўчынкі. Улюбёныя нават напісалі яму агульнае пісьмо, у якім прызнаваліся ў каханні і падпісалі свае імёны. Дзякуй богу, мяне сярод тых дурніц не было.

Толя Беражкоў падабаўся мне сур'ёзна. У яго светлы чуб і блакітныя вочы. Мой ідэал прыгажосці. Адноўчы я адважылася на свой самы смелы ўчынак. Пазваніла Толю, а калі ён падышоў да тэлефона, паклала трубку на піяніна і пачала іграць. Потым хуценька павесіла трубку. Магчыма, Толя і не зразумеў, ад каго атрымаў музычнае прывітанне, але я саромелася пры сустрэчы глядзець яму ў вочы...

Я вяртаюся на зямлю... Што ж, добры настрой і прыемныя ўспаміны — таксама падарунак лёсу.

ЛІНА НОЙ

Наэмі Руднянская, Софа Сагальчык і Ліна Ной. Бадай што яны былі самымі прыгожымі дзяўчатамі ў гэта.

Нельга забыць трагічную гісторыю Наэмі.

Софа Сагальчык загінула ў адным з пагромаў.

А Ліна Ной...

Як бы я ні старалася апісаць знешнасць гэтай дзяўчыны, зрабіць гэта не змагу. Ясна бачу яе бледна-смуглявы твар, вялізныя светлыя вочы, пышныя папялістыя валасы. Постаць высокая, рухі прыгожыя, паходка імклівая, гордая.

Ліна стала ахвярай адной са злавесных акцый

немцаў. У гэта была праведзена аблава і схоплены дзяўчаты — самыя прыгожыя...

Дзяўчат прывезлі на плошчу рабоў, пасля зачынілі ў дрывотні. Яны крычалі, плакалі, грукалі ў дзверы. Разумелі, што іх чакае. Там яны правялі ўсю ноч.

Раніцай дзяўчат павялі на расстрэл.

Сеня Цёмкін бачыў, як іх вялі. Бачыў ён і тое, пра што цяпер расказваюць у гэта.

Калі дзяўчат падвялі да ўваходнай брамы могілак, пачулася песня. Дзяўчына запела «Інтэрнацыянал». На яе накінуліся, збілі з ног. Гэта была Ліна.

Разам з іншымі дзяўчатамі яе пацягнулі на могілкі: загадалі распрацаваць. Ліна супраціўлялася. З яе сілком садралі адзенне.

Дзяўчат расстралялі за тое, што яны былі прыгожыя і маладыя.

«Я І ЦЯПЕР ЛЮБЛЮ ЯГО...»

Гэтым нельга не захапляцца...

Марыя Францаўна зноў неяк пранікла ў гэта. Наведала свайго Марка Барысавіча. Яму пяцьдзесят год. Пажылы, хворы чалавек. А ёй каля сарака. Прыгожая, самавітая і смелая, надзвычай смелая. Такімі, напэўна, былі некалі дзекабрысткі.

Ад Эмы, дачкі Марка Барысавіча, я пачула пра гэту гісторыю.

Марк Барысавіч быў спеваком. Знешне прыгожы, таленавіты. Яго жонка, маці Эмы, памерла перад вайной. Эма была ўпэўнена, што бацька застанеца верным памяці маці назаўсёды. Яны жылі спакойна, дружна. І раптам у іх жыццё ўвайшла гэтая жанчына, Марыя Францаўна. Яна

была п'яністкай, часта акампаніравала Марку Барысавічу на канцэртах.

— Я ненавідзела яе тады, — успамінае Эма. — Тата гэта бачыў, і, напэўна, таму яны не пажаніліся. А цяпер мне сорамна перад ёй. Ты падумай, у каторы раз яна прыходзіць сюды, каб выратаваць яго. А ён не можа хадзіць — ногі апухлі.

— Калі я пайду, то загублю цябе, — кажа ён Марыі Францаўне і так жаласна і сумна глядзіць.

— Апошні раз, — працягвае Эма, — я праводзіла Марыю Францаўну да могілак. Цераз іх яна і прабіраецца ў гэта. Я неяк спытала: «Няўжо вы любілі тату? Я не верыла вам...»

І пачула ў адказ: «Я і цяпер люблю яго...»

ПЯРСЦЁНКІ

Я думала, што Рынгдахер — гэта прозвішча Іосіфа Вульфавіча. Пасля зразумела, што «Рындахерам» яго празвалі за тое, што ён робіць пярсцёнкі. «Рынг» — па-нямецку азначае «пярсцёнак».

Здаецца, каму патрэбны пярсцёнкі ў такі час? А іх жа бяруць людзі. Іосіф Вульфавіч мяняе іх на харч, каб пракарміць жонку і дзіця. Ён вырабляе іх са старых лыжак і відэльцаў.

Колькі фантазіі і майстэрства ўкладае ён у кожны пярсцёнак! А атрымлівае за гэта кавалак хлеба ці пачак сахарыну.

Але нядаўна пярсцёнкі Іосіфа Вульфавіча спарэбіліся і ў гэта.

Прыгажун з цыганскімі вачыма Рафалак Навадворац і Рыма Садоўская даўно вырашылі пажаніцца. Рыміна мама вельмі плакала, калі дадалася пра гэта.

— Дачушка, любая, у такі час...

— Не плач, мама,— адказала ёй Рыма,—
колькі прызначана нам з Рафалакам, будзем разам...

Вульфавіч усё зразумеў і пярсцёнкі зрабіў...

...Я бачыла гэтыя пярсцёнкі. Сціплыя, зграбныя, не з золата, не з срэбра — з простага металу... Няхай яны прынясуць Рафалаку і Рыме той кавалак шчасця, што наканаваны ім лёсам.

ГАЙМАТЛЯНД...

Мы не цягаем тачкі — прыводзім у парадак дом пасля пабелкі, старанна здзіраем масляную фарбу з падлогі. Сюды, на Свядрлова, прыслалі дзяўчат-беларусак. І нешта так хораша стала ва ўсіх на душы. Няма ізаляцыі. Ёсць давер, гумар, сардэчная цеплыня.

Дзяўчаты мыюць вокны, насцеж расчынілі іх. І раптам заспявалі. Песні цесна тут. Яна рвецца з нашых сэрцаў на волю. Запяваю сваю любімую:

Широка страна моя родная...

Знізу ўжо чуваць свісткі ахоўнікаў. Ды і побач з намі ўжо немец напагатове.

— Вас зінгт зі? ¹ — пытаецца ён у паліцая.

З памяці выплываюць радкі гэтай песні на нямецкай мове. Мы ж вучылі яе ў школе! І я спяваю па-нямецку:

Гайматлянд, кайн файнд
золь дзіх гефэрдэн...

Не ведаю, што было б, калі б не з'явіўся Отта.
...І на гэты раз ён выратаваў.

¹ Што яна спявае?

ЗАБІЛІ ФІМУ

Не збірацца! Не збірацца!

Немцы не дазваляюць збірацца ў гэта гуртам. Не больш трох-чатырох чалавек разам. Пятага забіваюць...

Пятым на гэты раз быў наш Фіма Асіноўскі. Навокал, здавалася, ні немцаў, ні паліцаяў не было, калі ён падышоў пагаварыць з сябрамі. У той групе ўжо было чатыры хлопцы. Аднекуль з'явіўся немец — і грывнуў стрэл.

Добры, смелы Фіма. Гэта ён стаяў на варце, калі мы праз лазы прабіраліся ў горад і вярталіся назад. Гэта ён дапамог Васілю Іванавічу Васільеву вызваліць з гэта маленькую Флору.

КВІНТЭТ

На Шорнай мы яшчэ больш падружыліся з Броняй і Леначкай Гольдман. На Слабодскім усё ж мала ведалі адзін аднаго. А тут усе побач, у адным пакоі іх і наша сям'я. Яны малодшыя за мяне. Броня больш рухавая, актыўная. Леначка — задумлівая, мяккая. Добрыя дзяўчынкі.

...Мы стварылі свой квінтэт. У яго ўваходзяць Броня, Леначка, Віта, Іна і я. Ціхенька спяваем савецкія песні. У Броні надзіва добрая памяць, яна ведае амаль усе папулярныя песні.

Самая любімая наша песня «Смело, друзья, не теряйте бодрость в неравном бою...». Цудоўныя ў ёй і словы, і мелодыя.

НЕЧАКАНАЯ ПРАПАНОВА

Магчыма, гэтая сустрэча вырашыць наш лёс... Мы з Асяй і Нінай даўно ўжо заўважылі гэтага чалавека. Не раз сустракаліся з учэпістым, уважлівым позіткам яго вачэй. У апошні час ён асабліва часта праходжваецца на Свядлова, там, дзе мы працуем.

І вось нечаканасць. Ён падыходзіць да нас, азіраецца, пачынае гаворку.

— Дзяўчаты, гэта хутка будзе ліквідавана. Вам трэба ўцякаць.

Мы стаім як ашаламленыя.

— Хто вы?

— Гэта не мае значэння. Я магу вам дапамагчы.

— Як?

— Магу вывесці з горада.

— Куды?

Некаторы час ён маўчыць, уважліва глядзіць на нас. Потым кажа:

— Прыяду ў партызанскую зону.

— Вы партызанскі сувязны?

— Такіх пытанняў не задаюць...

— Вы выведзеце ўсіх нас?

— Не, спачатку цябе, — ён паказаў на мяне. — А потым іх, паасобку.

— Чаму мяне?

— Цябе лягчэй правесці. Ты не падобная на яўрэйку.

— Але ў мяне ў гэта мама, сястрычка...

— А-а, усіх не змагу...

— Мая мама доктар...

— Доктар? Мне трэба параіцца... Я прыйду сюды ў аўторак, у тры гадзіны... Пра нашу размову нікому...

Вось і ўсё. Мы доўга глядзім адна на адну. Потым Ася кажа:

— Гэта выратаванне. Мы не павінны адмаўляцца...

Усё ж хто ён, гэты чалавек? Нам так хочацца верыць у яго абяцанне!

Хутчэй бы скончыўся рабочы дзень... Хутчэй бы расказаць пра ўсё маме...

ХАЦЯ Б НЕ ПЕРАДУМАЎ...

Цяпер у нас з мамай толькі і гаворка пра таго чалавека. Каб не перадумаў, не падвёў.

Мама кажа:

— Калі нельга будзе ісці мне і Іне, пойдзеш сама...

Ад гэтых яе слоў мне робіцца балюча і крыўдна.

Вырашаем, што ў наступны аўторак мама павінна далучыцца да нашай калоны і пайсці на работу на Свядлова. Загадзя трэба папрасіць Отта, каб дазволіў.

На ўсякі выпадак мама прыгатавала ўжо сумку з медыкаментамі.

Аглядваем адзенне, зашываем, лапім.

Холадна. Снег, маразы...

НАД МАМІНЫМ ПАШПАРТАМ

Мы схіляемся над маміным пашпартам.

— Глядзі,— кажу я ёй,— вось «Рахіль» пераправім на «Раіса», «Аронаўна» на «Адамаўна». Прозвішча ў нас, дзякуй богу, спакойнае. Ні немцы, ні паліцаі не прычэпацца. Праўда, у графе

«нацыянальнасць» вялікая папраўка... Давай папросім дзядзьку Турэцкага, ён нам дапаможа.

Дзядзька Турэцкі — наш сусед. Зразумела, пра тое, што мы збіраемся назаўсёды пакінуць гэта, гаварыць нельга. Можна сказаць, што пашпарт спатрэбіцца, каб схадзіць у горад.

— Дурненькая, — горка ўсміхаецца мама. — Калі б па такіх падробленых паперах можна было пакінуць гэта, тут даўно не засталася б ніводнага чалавека...

Я і сама ведаю пра гэта.

У АЎТОРАК

Ён прыйшоў у аўторак, у прызначаны час. На ім чырвонаармейская гімнасцёрка! Бачу, як выбіваецца з-пад паліто яе каўнер. Як загіпнатызаваная гляджу на гэты каўнер. На душы робіцца крыху спакайней — ёсць надзея на выратаванне.

Чалавек у гімнасцёрцы, так я называю яго з гэтага моманту, знікае з мамай у глыбіні двара. Мы з Асяй і Нінай працуем, робім выгляд, што нічога не здарылася. У гэтыя хвіліны вырашаецца наш лёс.

...Мама вяртаецца. На яе твары — узрушанасць.

— Ну што? — кідаемся да яе.

— Трэба ісці... У наступны аўторак ён абяцае вывесці нашу сям'ю. А пасля астатніх...

...Значыць, першыя — мы.

РАЗВІТАННЕ З ІНГРЫД

Ужо вырашана: мы пакідаем гэта. Сумняваемся, ці можна даверыцца чалавеку, які павядзе нас за горад. Але ўсё роўна рызыкуем — тут, акрамя смерці, нічога не дачакаешся.

Пра наш план нічога не ведаюць ні Броня, ні Леначка, ні Інгрыд.

Але інтуіцыя ў Інгрыд проста дзіўная. Я стаю ля дроту і маўчу. І тут яна пытаецца, ці не хачу я ёй што-небудзь сказаць?

Я адмоўна хітаю галавой. Інгрыд просіць мяне пачакаць крыху. Яна хутка вяртаецца і падае мне клунак — гэта падарунак на памяць.

Інгрыд нібы здагадваецца пра наш намер.

ЯК УЦЯЧЫ?

Зноў і зноў абмяркоўваем план уцёкаў. Я выходжу з рабочай калонай. Мама таксама магла б далучыцца да яе, але Іначка... З дзецьмі выходзіць за межы гэта не дазваляецца. Таму маме з Інай трэба будзе пералазіць праз дрот.

Я ўжо некалькі разоў падыходзіла да той дзіркі ў дроце, якую зрабіў Фіма Асіноўскі. Зноў добрым словам успомніла нашага сябра. Дзякуй богу, дзірка ёсць. Ні немцы, ні паліцаі пакуль што яе не заўважылі.

Мама з Інай павінны ісці да дома на Свядлова. Тут могуць быць два варыянты. Або пасля выхаду за дрот мама далучыцца да якой-небудзь калоны, а Іна паралельна будзе бегчы па тратуары (яна светленькая, можа, не выкліча падозрэння). Або мама з ёю пойдзе ў горад да прызначанага месца на Свядлова.

ДАРУЙЦЕ МНЕ МАЎЧАННЕ

Я гляджу на Броню і Леначку. Признанне
вось-вось сарвецца з маіх вуснаў:

— Мы пакідаем гета!

Ці ўбачу я вас, мілыя дзяўчынкі?

Ці не здагадваюцца яны пра нашы планы?
Мне здаецца, што ў вялікіх шэрых вачах Броні —
пытанне. Вільготныя, поўныя невыказанага смут-
ку, вочы Леначкі таксама назіраюць за намі.

Даруйце мне, дзяўчынкі, за гэтае маўчанне...

АПОШНЯЯ НОЧ

Апошняя ноч на Шорнай, у гета. Не магу за-
снуць. Моўчкі развітваюся з усімі, хто застаецца
ў гета.

Вельмі баюся: хаця б заўтра з раніцы немцы
не распачалі пагром. Хаця б маме з Інай удалося
ўцячы.

Мама таксама не спіць, варочаецца. Толькі ды-
ханне Іначкі роўнае, спакойнае...

...Заўтра мы назаўсёды пакінем ненавісны
квадрат гета. І што б нас ні напаткала, сюды мы
ўжо не вернемся. Мы гатовы да ўсяго. Калі напе-
радзе смерць, няхай яна будзе з годнасцю. Калі
жыццё — няхай падорыць яно нам свабоду. Ня-
хай не астудзіць нашай нянавісці да фашызму,
дасць сілы змагацца з ім.

Мы ідзём шукаць партызан. Мы ідзём да сваіх.

СЛОВА НА ЗАКАНЧЭННЕ

Стаўлю кропку. Я не прыдумала гэтую аповесць, а расказала тое, што прадыхтавала мне памяць.

Пра тое, як мы сталі партызанамі 12-й кавалерыйскай брыгады імя Сталіна, камандзірам якой быў Уладзімір Андрэевіч Ціхаміраў, потым Герой Савецкага Саюза, можна напісаць асобную кнігу.

Вырваліся з гэта толькі некаторыя мае знаёмыя, пра якіх я пішу ў гэтых. «Пісьмах...».

Ані Батвіннік памог уцячы чалавек, імя якога мы ўспамінаем з удзячнасцю — Отта Шміт. І Аня стала партызанкай.

Сара Левіна, Броня Гольдман і Віта Рабіновіч таксама былі ў партызанскіх атрадах.

ЛЯЛЯ БРУК, запісы якой я прыводжу, загінула ўжо ў вызваленым Мінску, у час апошняй варожай бамбёжкі горада.

...Розныя ў мяне былі сустрэчы з людзьмі, якія ў памяці з тых самых страшных дзён майго жыцця. З Барысам Левіным я сустрэлася, калі ўзяла ў рукі кнігу вершаў для дзяцей і на вокладцы прачытала імя аўтара — Бэр Сарын. Бэр Сарын — гэта псеўданім паэта і мастака Барыса Левіна. Ён назваў сябе некалі Сарын, пакахаўшы дзяўчыну — Сарачку.

...Пастаўлена апошняя кропка. Але кніга гэта для мяне яшчэ не скончана. Таму што не канчаецца памяць, пакуль чалавек дышае, працуе, жыве... Напэўна, я буду пісаць яе ўсё жыццё...

Краснапёрка Г.

К 78 Письмы маёй памяці: Непрыдуманая апо-
весць. — Мн.: Маст. літ., 1984. — 111 с.
30 к.

Кніжка «Письмы маёй памяці» — успаміны чалавека, яко-
му ў юнацтве давялося перажыць зняволенне ў гета. Такое
гета для яўрэйскага насельніцтва было створана ў вайну ў
Мінску. Аўтар, з аднаго боку, паказвае жудасць учыненага
фашыстамі генацыда, з другога — расказвае аб інтэрнацыя-
нальнай дружбе, братэрстве, еднасці пачуццяў ва ўмовах смя-
ротнай небяспекі і барацьбы.

К 4702120200—056 19—84
М 302(05) — 84

ББК84Бел7
Бел2

АННА ДАВЫДОВНА КРАСНОПЕРКО

Письма моей памяти

Непридуманная повесть

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»
На белорусском языке

Рэдактар І. І. Канановіч

Мастак С. А. Філіпаў

Мастацкі рэдактар Л. Я. Прагін

Тэхнічны рэдактар А. Б. Барадзіна

Карэктар К. А. Капцэвіч

ІБ № 1865

Здадзена ў набор 14.10.83. Падп. да друку 09.02.84. АТ 06534.
Фармат 70×100¹/₃₂. Папера друк. № 1. Гарнітура школьная.
Высокі друк. Ум. друк арк. 4,51. Ум. фарб.-адб. 4,68. Ул.-выд.
арк. 4,12. Тыраж 12 000 экз. Зак. 4100. Цана 30 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта
БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю.
220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат
МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

30 к.